

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА**

На правах рукопису

Кафедра історії, правознавства та методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

**СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА СУМЩИНІ В 20-Х
РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ ТА МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ В
ЗАКЛАДАХ ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ**

032 Історія та археологія

Виконав:

Никифорюк Андрій Миколайович,
студент 65-2ІА групи, навчально-
науковий інститут філології та історії

Науковий керівник:

Артюх В'ячеслав Олексійович
кандидат філософських наук, доцент

АНОТАЦІЯ

Магістерська робота присвячена дослідженню становища православної церкви на Сумщині у 1920–1930-х рр. в умовах радянської антирелігійної політики, а також аналізу дидактичного забезпечення цієї теми під час викладання у закладах передвищої освіти. У роботі проаналізовано основні напрями державної політики щодо церкви, зокрема конфіскацію майна, закриття храмів, переслідування духовенства та поширення атеїстичної пропаганди. Висвітлено роль православного духовенства у збереженні релігійної та культурної ідентичності населення в умовах репресій, а також особливості автокефального руху на Сумщині. Окрему увагу приділено становищу церкви у 1930-х роках під час Великого терору та Голодомору. Досліджено джерельну базу проблеми та обґрунтовано доцільність використання архівних матеріалів і особистих свідчень у навчальному процесі. Практична частина роботи доводить ефективність застосування історичних джерел під час занять для розвитку критичного мислення та аналітичних умінь студентів.

Ключові слова: історичне джерело, автокефалія, православна церква, репресії, Голодомор.

ABSTRACT

This master's thesis is devoted to researching the situation of the Orthodox Church in the Sumy region in the 1920s and 1930s under Soviet anti-religious policies, as well as analyzing the didactic support for this topic in teaching at pre-higher education institutions. The thesis analyzes the main directions of state policy towards the church, in particular the confiscation of property, the closure of churches, the persecution of clergy, and the spread of atheistic propaganda. It highlights the role of the Orthodox clergy in preserving the religious and cultural identity of the population under conditions of repression, as well as the peculiarities of the autocephalous movement in the Sumy region. Particular attention is paid to the situation of the church in the 1930s during the Great Terror and the Holodomor. The source base of the problem is studied and the expediency of using archival materials and personal testimonies in the educational process is substantiated. The practical part of the work proves the effectiveness of using historical sources during classes to develop students' critical thinking and analytical skills.

Keywords: historical source, autocephaly, Orthodox Church, repression, Holodomor.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВ'Я У 20-Х РР .	
1.1. Репресивна політика влади щодо православної церкви.....	14
1.2. Становище і роль духовенства в нових політичних умовах.....	17
1.3. Автокефальний рух в українському православ'ї.....	27
РОЗДІЛ 2. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ГРОМАДИ СУМЩИНИ ПРОТЯГОМ 30-Х РР.	
2.1. Православна церква в умовах «Великого Терору» і Голодомору.....	32
2.2. Життя православного духовенства в період активізації репресій.....	39
РОЗДІЛ 3. МІСЦЕ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ У ДИДАКТИЧНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ТЕМИ «СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА СУМЩИНІ У 1920 – 1930-х рр.» ПІД ЧАС ВИКЛАДАННЯ У ЗАКЛАДАХ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ	
3.1. Класифікація історичних джерел та особливості роботи з ними.....	50
3.2. Аналіз семінарського заняття із використанням історичних джерел на тему: «Становище православної церкви на Сумщині у 1920–1930-х рр»	67
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	79

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження історії українського православ'я в період 1920–1930-х років є надзвичайно актуальним з кількох причин, що пов'язані як із сучасними науковими, так і з соціокультурними та політичними аспектами розвитку українського суспільства.

20–30-ті роки ХХ століття в Україні – це час кардинальних змін: після поразки Української Народної Республіки та включення території в склад СРСР відбувалися масштабні трансформації в усіх сферах життя. Церква, зокрема православна, опинилася під жорстким контролем радянської влади, що вплинуло на релігійну, соціальну та культурну діяльність. Вивчення цього періоду дозволяє зрозуміти механізми взаємодії держави та релігії, особливості антицерковної політики, репресії проти духовенства, а також спроби адаптації церковної структури до нових умов.

Українське православ'я завжди відіграло центральну роль у формуванні національної ідентичності, культурних традицій та моральних орієнтирів українського народу. У 20–30-х роках воно було не лише релігійним інститутом, але й носієм національної свідомості, збереження культурної пам'яті та мови. Дослідження цього періоду дозволяє простежити, яким чином радянська держава намагалася обмежити вплив релігії та як православні громади зберігали свою ідентичність у складних умовах.

Період 1920–1930-х років відзначався активною антицерковною кампанією радянської влади: конфіскацією церковного майна, переслідуванням духовенства, заборонаю навчання у духовних школах, пропагандою атеїзму. Дослідження цих процесів допомагає зрозуміти, як політика держави формувала нові соціальні та культурні практики, а також як релігійні спільноти реагували на репресії.

Хоча історія православ'я в Україні досліджена досить широко у межах загальної історії Церкви, саме період 20–30-х років потребує більш глибокого аналізу. Це пов'язано з тим, що документи радянського часу часто були

засекречені або мали тенденційний характер, а численні архівні матеріали лише зараз стають доступними для науковців. Це відкриває нові можливості для комплексного історичного аналізу.

Сучасна Україна переживає процес відродження релігійних інститутів, що робить особливо цінним дослідження історичних моделей взаємодії церкви та держави. Розуміння історичного досвіду православ'я у складних соціально-політичних умовах допомагає оцінити сучасні виклики релігійної політики, роль церкви у національному відродженні та збереженні культурної спадщини.

Дослідження історії православ'я в цей період має значення не лише для істориків церкви, а й для політологів, соціологів, культурологів та філософів релігії. Воно дозволяє простежити взаємозв'язок релігії, влади та суспільства, а також сприяє розробці нових підходів до вивчення взаємодії релігійних і політичних структур у радянському та пострадянському контексті.

Об'єкт дослідження – релігія в Україні у 1920–1930-х роках.

Предмет дослідження - особливості становища Православної Церкви на Сумщині у 1920–1930-х роках у соціально-політичному та релігійному контексті, включаючи державну політику щодо церкви, діяльність духовенства, релігійні практики місцевого населення та зміни у церковному житті. Додатково предметом є методичні та дидактичні аспекти викладання теми «Становище Православної Церкви на Сумщині у 1920–1930-х рр.» у закладах вищої освіти, включаючи підбір джерел, використання архівних матеріалів, педагогічні прийоми та формування компетентностей студентів при вивченні історії церкви.

Мета дослідження - дослідити становище Православної Церкви на Сумщині у 1920–1930-х роках, проаналізувати вплив соціально-політичних факторів на її діяльність та духовне життя місцевого населення, а також розробити науково-методичні підходи та дидактичне забезпечення для ефективного викладання цієї теми у закладах вищої освіти. Мета передбачає виявлення особливостей церковного життя в умовах радянської державної політики, оцінку ролі духовенства та релігійної практики населення, а також

створення рекомендацій щодо формування у студентів компетентностей історико-релігієзнавчого та педагогічного характеру при вивченні теми .

Завдання:

- вивчити репресивну політику радянської влади щодо Православної Церкви у 1920-х роках та її вплив на церковне життя Сумщини.
- проаналізувати становище і роль духовенства в умовах нової політичної системи.
- дослідити розвиток автокефального руху в українському православ'ї, а також вплив на релігійне життя Сумщини.
- розкрити становище Православної Церкви під час «Великого Терору» і Голодомору, оцінити наслідки цих подій для релігійного життя регіону.
- дослідити життя православного духовенства в умовах активізації репресій, включаючи форми опору, пристосування та виживання у складних політичних обставинах.
- класифікувати історичні джерела за типами та оцінити їхню придатність для викладання теми «Становище Православної Церкви на Сумщині у 1920–1930-х рр.» у закладах вищої освіти.
- проаналізувати практичну реалізацію теми на прикладі семінарського заняття з використанням історичних джерел, визначити ефективні педагогічні прийоми та методи формування компетентностей студентів.

Хронологічні межі дослідження. Дослідження охоплює період 1920–1930-х років, починаючи з початку 1920-х, коли розпочалися радянські репресії щодо православної церкви та зміни в церковному управлінні на Сумщині, і завершуючи кінцем 1930-х років, коли відбулися пікові етапи репресій, «Великий терор» та вплив на життя духовенства й релігійних громад.

Географічні межі дослідження. Дослідження охоплює територію історичної Сумщини, що включала Сумський, Конотопський, Лебединський, Роменський та Шосткинський повіти Харківської та Полтавської губерній (пізніше округів і районів) або відповідні адміністративні одиниці Української РСР того часу.

Методологічна основа дослідження. Методологічна основа магістерського дослідження ґрунтується на поєднанні історико-наукових та педагогічних підходів, що забезпечують комплексний аналіз становища Православної Церкви на Сумщині у 1920–1930-х роках та розробку дидактичного забезпечення теми у закладах вищої освіти.

Історико-генетичний метод є одним із ключових інструментів історичних досліджень. Він передбачає докладний розгляд окремих історичних фактів та подій. Його принцип ґрунтується на русі від одиничного до особливого, а далі – до загального. За своєю суттю цей метод є аналітично-індуктивним та описовим. Він дає змогу простежити розвиток, виявити причинно-наслідкові зв'язки суспільних явищ, підкреслити індивідуальність історичних персоналій. Даний метод дозволяє реконструювати розвиток православного церковного життя, враховуючи соціально-політичний контекст 1920–1930-х років, а також прослідкувати вплив державної політики на діяльність духовенства і релігійні практики населення.

Історико-порівняльний метод є, мабуть, одним із найчастіше застосовуваних у історичній науці. Без процедури порівняння не можливо створити жодне наукове дослідження, адже історія є закономірним процесом, у якому подібні явища повторюються з певними варіаціями. Порівнювати суспільні події та процеси можна за різними критеріями, у часовому та просторовому вимірах. Саме в ході порівняння часто відкриваються нові факти. Важливим елементом методу є аналогія, яку застосовують після встановлення спільних рис між об'єктами порівняння, щоб виявити інші ознаки подібності. У межах нашого дослідження цей метод було використано для визначення та аналізу особливостей становища православ'я саме в Сумському регіоні.

Історико-системний метод передбачає занурення в історичну дійсність, її комплексне вивчення й розкриття окремих аспектів основної проблеми. Він ґрунтується на принципі єдності суспільно-історичного розвитку, що охоплює одиничне, особливе й загальне. За допомогою цього методу історичні явища й

процеси аналізуються як цілісні системи, що дає можливість дослідити їхню структуру, функції та значення.

В педагогічній діяльності використовувались загальнологічні методи.

Метод аналізу та синтезу навчальних матеріалів застосовувався для створення дидактичного забезпечення теми та структурування інформації для студентів.

Метод моделювання та проєктування навчальних занять використовується для розробки семінарських і практичних занять з використанням історичних джерел.

Метод порівняльного аналізу навчальних підходів допомагає оцінити ефективність різних педагогічних стратегій та методів подачі матеріалу студентам.

Історіографічна база дослідження. Історіографія досліджуваної теми охоплює кілька основних напрямків, що відображають різні аспекти становища православної церкви на Сумщині у 1920–1930-х роках та реакцію духовенства і релігійних громад на радянську антирелігійну політику.

Перший напрям присвячений аналізу репресивної політики радянської влади щодо православної церкви та механізмів державного тиску на релігійні громади. У цьому контексті роботи Аверіна І.І. [8] висвітлюють діяльність НКВС як інструменту партійно-державного апарату у боротьбі з церквою на початку 1920-х років, що дозволяє зрозуміти організаційні основи репресій. Праці Бабенко Л. [9, 10] деталізують конкретні інструменти антирелігійної політики, зокрема вилучення церковних цінностей, і дають змогу простежити матеріальні аспекти державного тиску. Бажан О. [11, 12] у своїх дослідженнях приділяє увагу репресіям серед духовенства та віруючих у період «Великого терору», використовуючи статистичні дані та конкретні приклади з Сумщини. Вовк О.В. [19] аналізує боротьбу більшовиків проти церкви як складову нищення традиційного світогляду українського селянства у 1920-х роках. Грузова Т. [22] висвітлює процес знищення духовенства під час Голодомору 1932–1933 рр., що дозволяє оцінити наслідки політики держави для церковного

життя. Дослідження Ігнатуші О.Г. [28] також висвітлює теми Голодомору та антирелігійної боротьби на Сумщині.

Монографія О. Сотника «Репресії проти церкви на Сумщині (1918–1988 рр.)» [6, 7] надає системний огляд репресій проти духовенства та парафій, фокусується на початкових етапах радянської антирелігійної політики, дає статистичні дані та конкретні приклади переслідувань священників, розкриває подальші процеси репресій, вплив політики держави на релігійне життя громад та особливості взаємодії духовенства з владними структурами. Робота цінна для відтворення локальної історії Сумщини, оцінки наслідків політичних репресій та соціальних трансформацій у церковному середовищі.

Другий напрям стосується вивчення становища та діяльності православного духовенства, їх адаптації до нових політичних умов, ставлення до українізації церковного життя та соціальних аспектів життя священників. Бобко Т.Г. [14, 15] досліджує сім'ю православного священнослужителя, соціальне життя духовенства та їхню позицію щодо українізації церковного життя у 1920-х роках. Праці Ігнатуші О.М. [29, 30] висвітлюють організацію місцевої влади Української автокефальної православної церкви, роль парафіяльних священників під час репресій та Голодомору, а також локальні прояви церковної політики на Сумщині. Ці дослідження дозволяють відтворити внутрішнє життя церковної громади та соціальну структуру духовенства в умовах радянського тиску.

Третій напрям охоплює питання протидії православної церкви атеїстичній політиці держави, зокрема «легальні» та «нелегальні» форми опору. Роботи Бойка О. [17, 18] аналізують методи виживання церковних громад, активність духовенства та стратегії протидії репресивній політиці більшовиків, що дозволяє оцінити роль духовенства у збереженні релігійного життя та організаційної структури церковних громад.

Четвертий напрям – узагальнення та довідкові матеріали, що формують базовий історичний контекст, включаючи хронологію, адміністративно-територіальний поділ і загальні тенденції церковного життя. До цього напрямку

належать статті енциклопедичних видань Енциклопедії історії України [23, 24, 25], що надають довідкову інформацію про історичні події, політичні структури та соціальні процеси в Україні у 1920–1930-х роках. Дослідження Зінченка А. [27] висвітлює українізацію церковного життя на Сіверщині та Середньому Подніпров'ї, що дозволяє порівняти локальні процеси на Сумщині із загальноукраїнськими тенденціями.

Джерельна база дослідження. Запропонована джерельна база включає першоджерела та збірники архівних матеріалів, які дозволяють комплексно дослідити становище православної церкви на Сумщині в умовах радянської антирелігійної політики. Вона охоплює документи органів державної безпеки, матеріали реабілітаційних справ, а також систематизовані дані про репресоване духовенство та парафії.

Збірник «Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919–1938)» [1] містить великий масив архівних документів із ГДА СБУ. Він дозволяє відтворити масштаби політичних переслідувань духовенства, форми репресій, організаційні дії радянських органів, а також окремі персоналії та їхні долі. Цей збірник є ключовим джерелом для аналізу ранніх етапів репресій та структури церковної опозиції в регіоні.

Серія видань «Реабілітовані історією» [2, 3, 4, 5] висвітлює результати розслідування справ репресованих осіб у Сумській та Чернігівській областях. Книги містять систематизовані дані про священнослужителів, які стали жертвами політичних переслідувань, їхні біографії, обставини арештів, засудження та подальшої реабілітації. Видання дозволяють порівняти регіональні особливості репресій, оцінити вплив адміністративних структур та побачити локальні відмінності у здійсненні антирелігійної політики. Ці джерела забезпечують широке охоплення персонального та територіального аспектів досліджуваної проблематики.

Загалом, джерельна база характеризується високим рівнем документальної достовірності, охоплює як центральні, так і регіональні аспекти політики

радянської влади щодо православної церкви, включає дані про особистості священнослужителів, їхні долі та вплив репресій на життя церковних громад.

Основні терміни, що використовувались в роботі

Православна церква – одна з основних гілок християнства, що сповідує православне вчення, канонічні традиції та літургійні практики. У контексті дослідження мова йде про православні громади Сумщини та Чернігівщини у період 1920–1930-х років, їхнє духовне життя, соціальну роль і взаємодію з державними структурами.

Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) – форма православ'я, що прагнула до незалежності від Московського патріархату та мала власну організаційну структуру на території України. УАПЦ у 1920–1930-х рр. стикалася з радянськими репресіями, що включали арешти священнослужителів, закриття парафій і вилучення церковного майна.

Репресії – систематичні дії державних органів, спрямовані на покарання або придушення осіб чи груп, які не відповідають політичним або ідеологічним критеріям влади. У контексті теми це – арешти, заслання, розстріли священнослужителів, заборона діяльності церковних громад і вилучення церковного майна.

Антирелігійна політика – комплекс заходів держави, спрямованих на обмеження впливу релігійних організацій, знищення релігійних структур і поширення атеїстичної ідеології. у радянській Україні 1920–1930-х рр. антирелігійна політика включала репресії проти священників, закриття храмів, вилучення церковних цінностей і агітацію проти релігії серед населення.

Великий терор – період масових політичних репресій в СРСР наприкінці 1930-х років, під час якого духовенство та парафіяльні громади були об'єктами арештів, розстрілів та заслання. На Сумщині це позначилося значним скороченням кількості священників і закриттям більшості парафій.

Голодомор – штучно створений голод 1932–1933 рр., що в Україні поєднувався з репресіями проти сільського населення і релігійних громад, включно з парафіяльними священниками, які ставали жертвами голоду та переслідувань.

Духовенство – категорія релігійних осіб, які здійснюють культові та адміністративні функції в церкві. У досліджуваний період духовенство на Сумщині виконувало релігійні, соціальні та освітні функції, одночасно протидіючи антирелігійній політиці держави.

Парафіяльна громада – організована спільнота вірян, які об'єднані навколо місцевого храму та священника. Громади виконували релігійні, соціальні та культурні функції, підтримували духовне життя населення і були об'єктом державних репресій.

Автокефалія – церковна незалежність від зовнішніх юрисдикцій, зокрема від Московського патріархату. Для українського православ'я 1920–1930-х рр. автокефалія була способом збереження національної ідентичності та самостійності релігійної організації.

Дидактичне забезпечення – комплекс матеріалів, методів, засобів і прийомів, що використовуються для ефективного викладання теми у закладах вищої освіти. У даному дослідженні йдеться про використання історичних джерел, документів архівів, наочних матеріалів і семінарських завдань для формування у студентів компетентностей з історії православної церкви.

Історичні джерела – письмові, усні, матеріальні чи візуальні свідчення минулого, що дозволяють відтворити події, процеси та соціальні явища. Для дослідження становища православної церкви на Сумщині використовуються архівні документи органів державної безпеки, метричні книги, спогади, публікації реабілітованих осіб та інші матеріали.

Реабілітація – відновлення історичної справедливості щодо осіб, незаконно переслідуваних чи засуджених за політичними чи релігійними мотивами. Реабілітовані документи та видання дозволяють дослідити масштаби репресій і відновити персональні долі духовенства та мирян.

Українізація церковного життя – політика або процес адаптації церковних практик, мови богослужінь, адміністративних структур та виховання духовенства до українського культурного та національного контексту. У 1920-х

рр. це стосувалося, зокрема, переходу богослужінь на українську мову та формування українського автокефального духовенства.

Апробація результатів дослідження:

1. Никифoryк А. До проблеми становища православної церкви на Сумщині в умовах Голодомору 1932-1933 рр. *Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування*: зб. тез доп. всеукр. наук.-практ. конф., м. Глухів, 25 листоп. 2025 р. Глухів, 2025. С. 217-219.

Структура роботи обсягом 84 сторінКИ, чітко підпорядкована меті й завданням. Вона складається зі змісту, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (62 найменування).

РОЗДІЛ 1. СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВ'Я У 20-х рр

1.1. Репресивна політика влади щодо православної церкви.

Репресії тодішнього режиму стосовно духовенства мали під собою інституційну і юридичну основу. Так, НКВС УСРР було створено 29 січня 1919 р. До 1922 р. в складі наркомату не було спеціального відділу, що втілював би державну політику по відношенню до церкви. Така структура з'явилася восени 1922 р., коли т. зв. Ліквідаційний відділ Народного комісаріату юстиції (НКЮ) з усім його штатом було передано до НКВС [8, с. 133]. Ключовим завданням радянської влади, чи точніше Ліквідаційного відділу Наркомату юстиції УСРР, Всеукраїнський з'їзд діячів юстиції (19-23 січня 1922 р.) визнавав «проведення всієї технічної роботи по відокремленню церкви від держави», остаточне вилучення на місцях усіх капіталів, що були у церкви, всіх земель та джерел нетрудового прибутку, готелів тощо,»врегулювання питання з величезним церковним і монастирським майном», а далі – викорінення всіх залишків релігії, тобто того вчення, яке змушує пролетаріат «змиритися, бути покірним, яке змушує жертвувати всім заради того, щоб дозволити себе експлуатувати» [37, с. 173].

Т Процедура і шляхи пограбування такої значної інституції, як церква, були сформульовані в окремій «Інструкції по порядок вилучення церковних цінностей на користь голодуючих» від 21 березня 1922 р., яка, у тому числі, передбачала таку послідовність кроків: впродовж тижня спеціальні комісії мали «витребувати» копії всіх описів церковного майна (датовані до 1917 р.); виходячи з кількості цінностей, розпочати їх вилучення з найбагатших храмів; цікавим фактом є те, що, всупереч офіційно проголошеним завданням, категорично заборонялося продавати вилучені цінності на місцях і на отримані кошти відразу ж закуповувати зерно для голодуючих. Саме ця заборона в черговий раз ілюструє справжню мету розграбування церкви [60, с. 216].

16 квітня 1924 р. з'явилася постанова Раднаркому УСРР «Про порядок реєстрації товариств і спілок, які не мають своєю ціллю добувати зиск, і про порядок нагляду за ними», згідно з якою в Україні, на відміну від РСФРР, де існувало два види релігійних об'єднань – релігійні товариства(громади) (не менше 50 ос) і групи вірян (не менше 20 ос.), діяли лише релігійні громади. Заяви утворювачів релігійних громад про реєстрацію їхнього статуту в Україні завіряли нотаріально. Печатки, штампи та бланки, що вказували на попереднє становище духівників та релігійних громад, тут у них відбиралися. Це не передбачалось російським законодавством. За відсутності достатньої кількості вірян для передачі їм церкви українським законодавством дозволялося «об'єднуватися в районному масштабі й утворювати районні релігійні товариства з правом проведення молитовних зібрань у кожному населеному пункті, об'єднаному даною громадою» [37, с. 179 – 180]. Щодо не таких великих релігійних об'єднань, котрі і «в районному масштабі» не нараховували потрібної кількості членів, діяв окремий циркуляр Наркомату внутрішніх справ УСРР від 7 квітня 1924 р., який надавав право таким релігійним об'єднанням організувати «молитовні зібрання в приватних будинках, заздалегідь попередивши місцеву владу про час і місце їх проведення»)

Згідно з постановою ЦК КП(б)У від 19 червня 1925 року при окружних парткомах були засновано антирелігійні комісії. При повітових парткомах на той час уже діяли таємні комісії, які займалися вилученням церковних цінностей і закриттям храмів. Центром з координації діяльності цих утворень була Всеукраїнська атеїстична комісія, що діяла при ЦК КП(б) [19, с. 167]

Л. Бабенко, розцінює антирелігійну державну політику як прояв продуманої і цинічної стратегії. Все це здійснювалось при тісній взаємодії партійного апарату і чекістів. Серед найбільш характерних технологій дослідниця виділяє: вербування власних агентів серед священників [9, с. 340], позбавлення церкви економічної бази, права власності. Майно установи вилучалось та передавалось на баланс місцевих рад, приміщення конфісковувались, здійснювались спроби ліквідації церковних осередків [10, с.

411]. Шляхом розгортання розгалуженої агентурної мережі органи ДПУ УСРР отримали можливість здійснювати контроль за кожним ключовим осередком православної церкви та володіли досить значною інформацією про життя релігійних громад. Для збору даних використовувалося широке коло секретних співробітників (інформаторів, освідомлювачів, спецагентів – як чоловіків, так і жінок) [56, с. 21].

До компетенції спецслужб тоді також входила популяризація обновленського руху шляхом надання коштів на виготовлення та поширення друкованої продукції, листівок, різних гасел, відкритих листів тощо [56, с.22]

Сама інституція постійно піддавалась дискредитації як осередок експлуататорського і заможного класу; над священниками проводились судові процеси під приводом переховування церковних цінностей, використовувались провокації під час сутичок із невдоволеними людьми за допомогою підставних осіб задля придушення опору [10, с. 414 – 423] Вилучення церковного майна на початках прикривалось боротьбою з нужденними, під час голоду 1921 – 1923 рр. та відповідним чином активно пропагувалось у пресі [45, с. 83]. Поряд з використанням друкованих ЗМІ, освіта позбавлялась релігійного характеру та набувала рис войовничого атеїзму [57, с. 133]. Релігійна діяльність була дозволена лише у межах церковної огорожі [59, с. 312]. Більш успішним було насадження «наукового атеїзму» серед молоді та дітей. Влада розгорнула масову атеїстичну пропаганду, зображуючи релігію як марновірство й середовище різних забобон, намагалася проводити масовий збір підписів у підтримку за закриття церков, організувати перепідготовку вчителів задля удосконалення їхньої антирелігійної роботи тощо. [59, с. 316 – 317]

Однією з перших жертв репресій був конотопський священник В. Прохоренко, який заарештований у листопаді 1920 р. і звинувачений в антирадянській діяльності. Рішенням колегії ВУЧК від 31 травня 1921 р. він був розстріляний. Іноді покарання досягало духівників пізніше. Так, митрополит Зиновій (Мажуга) в зв'язку з закриттям Глинської пустині в 1922 р. переїхав до Дарндовського Успенського монастиря, що неподалік Сухумі. У 1936 році був

заарештований без пред'явлення будь-якого звинувачення й направлений на будівництво Біломор-балтійського каналу, а потім – у концтабори Зауралля [6, с. 11].

Але найбільш поширеною у 1920-ті рр. практикою на Сумщині було припинення діяльності релігійних громад і примусове закриття храмів. У результаті такої політики влади кількість православних громад у Конотопському районі з 1925 по 1928 рр. скоротилася з 165 до 6. С. Авхутська, звертає увагу на знищення культових споруд на території Сумського краю після припинення діяльності релігійних громад та примусового закриття храмів. При цьому вони або були знищені, або, позбавляючись релігійної атрибутики, приміщення відводили під сільський клуб чи колгоспну комору.

З точки зору більшовизму репресії були конче потрібні, так як за відсутністю своєї держави, в українців церква мала виконувати й функції об'єднуючого чинника. Виходячи за рамки релігійного аспекту, церква в Україні зберігала традиції, була осередком національної свідомості.

Світогляд українського селянина був тісно пов'язаний з релігійністю. З релігією було пов'язане селянське життя, загальновизнані і усталені етичні норми. З огляду на це, змусити селянство відмовитися від віри було для більшовиків дуже складною справою. Побудувати державу виходячи з комуністичних положень було неможливо, якщо б більша частина суспільства, яку становило селянство, залишилася б сповідувати ворожі комуністичні принципи [19, с. 167].

1.2. Становище і роль духовенства в нових політичних умовах

Спілкування священнослужителів у домашніх умовах займало важливе місце в організації дозвілля. Серед гостей, передусім, зустрічалися представники духовенства, члени релігійної громади, церковного правління, родичі, сусіди. Як правило, пишні застілля відбувалися з нагоди релігійних свят, днів народження. Спілкування проходило за столом, супроводжувалося

грою на музичних інструментах. Застілля за участю духовних служителів у цілому мали традиційні риси світського життя. Серед гостей священнослужителів є також і звичайні віруючі. Духovenство користувалося авторитетом, тому функції духовних наставників виконувало і поза межами церковного приміщення. До священника зверталися люди за порадами, неосвічені – за допомогою в написанні листів. Однак зміни в дозвіллі людей 1920-х років: скорочення владою вихідних днів з нагоди церковних свят, примусова праця на Пасху, Різдво обумовлювали зменшення випадків спілкування духовенства з віруючими. Окрім того, частим поїздкам до друзів та знайомих духовенству заважали тодішні правила реєстрації. Наприкінці 1920-х років в окремих округах священнослужителів намагалися позбавити права користування послугами пошти, телефонних станцій. [50, с. 56 – 58]. Ю. Шишкіна відзначає намагання влади регулювати церковне життя, змусити духовенство реєструватись, та в подальшому – створити всі умови для того, щоб священнослужителі відмовлялись від свого сану [59, с. 313 – 317].

Серед протоколів засідань антирелігійних комісій при ЦК КП (б)У збереглася і спеціальна «форма» зречення священнослужителів, в якій йшлося про наступне – священник, який ставив підпис добровільно складав із себе сан по причині того, що ціль його теперішнього життя полягала в служінні народу. Цій справі священник і збирався віддавати від сьогодні себе всього, а тому залишав своє минуле служіння, і припиняючи всіляке відношення до духовного відомства шукав нового служіння, яке дало б можливість своєю працею служити трудовому народу, так як це було найбільш корисним на даний час. Таким чином, влада одразу намагалась діяти одразу в обох напрямках: по-перше – поступово вичищати ворожий елемент, а по-друге – задіювати позбавлених сану у широкомасштабній антирелігійній кампанії. [39, с. 163 – 165]

Православні священно- і церковнослужителі позбавлялися виборчих прав і опинялися всі серед маргіналів радянського суспільства, так як спричиняло дискримінацію в ряді цивільних і соціальних прав: підвищене оподаткування,

складності при влаштуванні на роботу, позбавлення пенсій та допомог, обмеження доступу до освіти та інше. Крім цього «позбавленці» ставали потенційними жертвами репресій.

До числа «позбавленців» потрапляли не тільки діючі духівники, а й ті, хто тимчасово виконував церковні обов'язки, а часто і священики, що залишили службу в дореволюційний період. Непрості життєві умови змушували їх звертатися з клопотаннями про відновлення в правах, з скаргами на непомірно завищено оподаткування в органи влади. Деяким з них вдавалося домогтися позитивного рішення, але це не було гарантією ні від повторного занесення в списки «позбавленців», ні від решти інших репресій. Спільною постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 10 вересня 1924 року «Про осіб, позбавлених виборчих прав» від виборчого процесу усувалися носії ворожої більшовизму ідеології: «Члени правління Релігійних общин (члени приходського, церковні старости і всі загалом Уповноважені релігійних товариств), нарівні з монахами та монахинями, священнослужителями всіх культів, а також їх дружини позбавлені виборчих прав [58].

За нових умов часу представники т. зв. чорного духовенства мали пристосовуватись до умов позарелігійного життя соціуму. Альтернативою для духовенства були світські заняття та служба у місцевих радянських установах, кооперативах. З 1922 р. місцеві виконкоми, керуючись вказівками центру, починають масово приймати рішення про закриття монастирів, а ченців і черниць «уплотняти», переводити їх до інших діючих монастирів. У зв'язку з закриттям монастирів чернечі трудові артілі припиняли свою діяльність. Після цього чернецтво було змушене «вливатись» до нового суспільства, займаючись лиш світськими справами, що могли б їх прогодувати [39, с. 161 – 162]. Однією з таких альтернатив для чернечого елемента було поповнення складу парафіяльного духовенства та перехід до інших, новоутворених православних течій.

Кожна з православних течій мала обов'язково зважати на владу, яка ліквідувала монастирі як «гнізда контрреволюції» і наслідок старої,

непотрібної системи. Тому жодна з реформованих церков так і не змогла чітко сформулювати питання про відновлення монастирів і інституту чернецтва як такого, а ортодоксальна церква змушена була напряду виконувати соціальне замовлення влади і також нічим не могла допомогти вчорашнім насельникам монастирів, які були змушені адаптуватись до радянського безрелігійного суспільства [39, с. 161 – 162]

У 1922 р. чернечий елемент почав призвичаюватись до нових умов. Замість монастирських господарств насельниками монастирів створювались сільськогосподарські артїлі, що давали надію на проживання. Але влада дуже швидко обмежила такий тип землекористування, наклавши ряд заборон щодо вихідців з чернечої братії. У зв'язку із закриттям і переорієнтацією монастирів, а також посиленням розпорошування чернечого елемента по округам доволі поширеною у 1920ті рр. стала практика проповідей поза межами монастирів – на парафіях. Деякі випадки такої практики траплялись і раніше, але саме після 1920 р. це явище набуло масового характеру.

Окремий відсоток ченців інтегрувались до інших православних конфесій, решта – займались світськими заняттями. Працездатні черниці займались поденною роботою або кустарним виробництвом, частина повернулися до родичів. Бродячі ченці і черниці привертали до себе увагу населення, що було невідгідним для більшовиків [39, с. 163 – 164].

Траплялися випадки, коли священики, перебуваючи в розпачі та важкому матеріальному становищі, віддавали своїх дітей на усиновлення парафіянам, для того, щоб діти могли отримати освіту й влаштуватися на роботу. Навіть якщо дітям священиків пощастило вчитися, то у школі, особливо там, де працювали «войовничі безвірники», вони відчували упереджене ставлення до себе, зазнавали моральних образ. Священики скаржилися Священному Синоду, що їхніх дітей у школі «ставлять на останнє місце». Таким чином, діти священнослужителів, які невідомо чи продовжуватимуть батьківську справу, відчували вже на собі безправне становище. Подібні дії влади морально принижували сім'ю священика. У 1920-х рр. належність до священицької

родини ставало проблемою для просування по службі. Реалії суспільно-політичного життя змушували членів сімей духовенства пристосовуватися до нових історичних умов. Діти духовенства вимушені були подавати заяви про входження до комсомолу.

Наприкінці 1920-х рр. влада розпочала курс на максимальне обмеження соціальних прав духовенства, що було пов'язано із зміною загальної політичної ситуації. У країні розгорнулася масштабна кампанія витіснення так зв. ворожих елементів із державних і громадських організацій. До них влада зарахувала і членів сімей священнослужителів[14, с. 208].

Згідно із декретом ВУЦВК від 26 березня 1921 р. служителям релігійних культів було заборонено надавати роботу в органах юстиції, землеробства, продовольства, управління, в Робітничо-Селянській інспекції, волосних виконкомах сільських рад та їх органах, і також у сфері народної освіти.

За таких складних обставин церква теж не могла забезпечити священнослужителів попри гостру потребу в кадрах. 1929 р. сільське духовенство було оподатковане ще повним податком на будь-який клаптик землі, що використовувався підгосподарство, а також сплачувало „за квартиру» (навіть тоді, коли священник жив у будинку, який раніше належав церкві) із розрахунку 10% вартості будинку на рік („трудовий люд» сплачував 1% вартості кам'яного будинку, 2% – дерев'яної будівлі) Так, у разі власноручного обробітку землі згідно з інструкцією НКЮ і НКВС від 19 червня 1923 р. „служителі культів і члени їх сімей наділялись або користувались землею, що фактично була у їх володінні, на загальних підставах» . Відповідно духовенство мало сплачувати єдиний сільськогосподарський податок. Крім того, існував одноразовий податок, що встановлювався „загальним порядком», на користь голодуючих. [35, с. 308 – 311]

Доведені до відчаю священнослужителі та сім'ї після виконання податку залишалися доволі часто „у тому, у чому вони були». Відомі випадки самогубств дружин священників. Так, жінка духівника Готаринова в Сумському окрузі після оподаткування отруїлася, так як все сімейне майно описали. Після

засудження багатьох служителів культу відривали від домівок і направляли для відбуття покарання в заслання. А сім'ї їх „з 3-5 душ залишались зовсім кинуті напризволяще, голодні, змушені жити від випадкових подаянь[35, с. 314]. Вкрай складне матеріальне становище духовенства посилювалося брутальним ставленням з боку органів місцевої влади. В т. ч. – масовими були випадки не реєстрації священнослужителів; після взяття їх на облік відповідними райвиконкомами), погрожуючи величезними податками, арештом чи навіть вбивством [35, с. 314].

У залежності від антирелігійних заходів держави протидія громадськості та духовенства здійснювалася різними шляхами: збереження авторитету церквий релігійності серед населення, захист своїх громадянських прав і свобод, а також визначених релігійних традицій, боротьба з економічними та політичними утисками, охорона молитовних споруд та церковного майна від нищення та конфіскацій. У кожному з цих напрямів опору застосовувалися різні методи – як загальні, властиві для більшості з них, так і специфічні [18, с.70].

Методи були легальні та нелегальні, і включали: хресні ходи, освячення місць різного побутового призначення, діяльність мандрівних проповідників, збір коштів і продовольства для сплати податків та утримання храму, залучення віруючих до церковних рад [44, с. 162], поширювалась церковна література, священники виступали на публічних дискусіях. А найпоширенішим методом була так звана «релігійна пропаганда» Водночас Приміром, священники УАПЦ, намагаючись досягти порозуміння та гармонійних відносин з віруючими, проводили служби українською мовою, організовували хори, прикрашали храми, залучали віруючих до участі в церковному житті шляхом представництва на різних щаблях церковних рад, влаштовували урочисті богослужіння [18, с.71].

Серед інших способів впливу священнослужителів відзначимо проведення масових процесій, освячення колгоспних ланів, криниць і будівель, роздачу дітям подарунків під час церковних свят, використання художніх форм у храмі

та інших місцях для моління (хор, плакати з релігійними текстами, інсценівки на євангельську тематику, застосування стереоскопів та пересувних панорам для ілюстрації картин на певні релігійні теми) тощо [18, с. 72].

Боролися віруючі з антирелігійними активістами та свавіллям місцевих властей шляхом бойкоту, зриву радянських заходів . Бойкот став досить поширеним методом на селі, де були широкі родинні зв'язки. Методом протидії економічному тиску держави були добровільні збори коштів членами громад на церковні потреби, побудову або добудову церков, і, щонайголовніше, - на ремонт храмових приміщень, бо у разі занедбаності храму влада мала право розірвати угоду оренди й остаточно відібрати його у віруючих. У боротьбі з економічним тиском неодноразово використовувалися скарги та заяви до громадських організацій, виконкомів вищих рівнів

Нелегальні методи опору О. Бойко поділяє на два види: акції щодо захисту віри та Церкви (порушення процедури організації релігійних заходів, інсценування різних чудес, участь у виборах до Рад, втручання у навчально-виховний процес дітей та ін.); дії проти радянської влади (агітація, відвертий спротив державним кампаніям тощо). До порушення духовенством і віруючими законів, різноманітних наказів режиму часто призводили різноманітні заборони, штучно створені перешкоди та бюрократичні перепони, наприклад, під час отримання дозволу на церковні збори, проведення хресних ходів, освячення нив. Траплялися порушення з боку священнослужителів під час переїздів .

На противагу атеїстичній пропаганді і для посилення впливу Церкви її служителі достатньо активно використовували випадки оновлення ікон, церковних бань, хрестів, появу «дивовижних зірок», джерел із «свяченою водою», пророчі видіння. У 1922 р. протест окремих священнослужителів і віруючих викликала кампанія з вилучення церковних цінностей для допомоги голодуючим. Протест виявився у двох напрямках: агітація проти вилучення коштовностей і переховування майна та його описів. Не менш ризикованою була допомога переслідуваним священникам. Окремі церковні служителі,

свідомо підпадаючи під гнів влади, рятували від репресій колег, надаючи їм одяг та їжу [17, с. 80 – 81].

Брали участь священники також в заходах організованих більшовиками, на яких доносили до людей власні погляди [18, с. 71]. Також відбувались сутички з владою проти вилучення церковного майна. А враховуючи те, що тоді кількість сільського та релігійно мотивованого населення Сумщини була більше 80 % [44, с. 161], у 20-х рр дії більшовицького режиму не давали бажаного для нього результату, поки той не перейшов до відкритого терору

Дослідження показало, що основними структурними елементами механізму регулювання державно-церковних відносин у 1920–1930-х роках були партійні, радянські та репресивно-каральні органи влади, які діяли як складна взаємопов'язана система управління релігійною сферою. Центральне місце у виробленні тактичних і стратегічних напрямів антицерковної політики та у координації всіх заходів із її реалізації займала Антирелігійна комісія політбюро ЦК КП(б)У. Саме цей орган формував основні принципи і керівні настанови, на підставі яких державні структури здійснювали практичні дії щодо контролю над церковними інституціями. Практична реалізація ухвалених рішень покладалася на органи ДПУ, які виконували роль безпосередніх виконавців політики більшовицької держави, забезпечуючи її імперативний характер і безапеляційне виконання наказів партійного керівництва.

Одним із структурних підрозділів, що займався питаннями церковної політики, був ліквідаційний відділ по відокремленню церкви від держави, функціонування якого тривало з червня 1921 до 6 вересня 1922 року. У подальшому цей підрозділ було реорганізовано у відділення при НКВС, яке у 1923 році отримало назву відділу культів, а у 1924 році – підвідділу культів у складі адміністративного відділу наркомату. У 1927 році була створена посада інспектора у справах культів, а через три роки – посада референта в Центральному адміністративному управлінні. Водночас, незважаючи на прагнення більшовицького керівництва уніфікувати всі сфери життя, єдиного загальносоюзного органу для централізованого управління церковною

політикою так і не було створено. Не існувало й єдиного загальносоюзного законодавства щодо релігійних об'єднань, що свідчить про певну фрагментарність та адаптивність механізму контролю, який підпорядковувався, передусім, політичній доцільності. Аналіз вказує на надзвичайно важливу роль ідеології як головного інтеграційного чинника, який об'єднував різні складові суспільства під егідою партійного контролю.

Особливу увагу в системі антицерковних заходів приділяли формуванню ефективної системи антирелігійної пропаганди. Вона не лише виступала елементом регулювання державно-церковних відносин, а й була ключовим інструментом атеїзації населення, спрямованим на витіснення релігійних світоглядів і створення домінуючої комуністичної моноідеології. У цьому контексті застосовувався й апарат насильства для консолідації «єдиного соціального організму», де церква, як носій альтернативного світогляду та автономної моралі, розглядалася владою як потенційна загроза, яку необхідно було нейтралізувати. Згодом більшовицьке керівництво партійно-державного апарату стало вважати «фундаменталістські» атеїстичні підходи універсально ефективними й єдино придатними для системної боротьби з релігією. Так окреслилися чіткі контури державно-партійної доктрини, яка передбачала методи безкомпромісного тиску та уніфікованого впливу на всі релігійні організації, ігноруючи специфіку окремих випадків та місцеві особливості

У межах церковно-релігійного життя України 1920-х років спостерігалася висока строкатість і різноманітність конфесійної палітри, що значно ускладнювало взаємини між окремими церквами та породжувало невизначеність у поглядах парафіян. З понад тридцяти релігійних об'єднань, що існували на території УСРР, дослідження виокремило православні структури: Український екзархат Російської православної церкви, Українську Синодальну (Обновленсько-синодальну) церкву, Українську автокефальну православну церкву, Соборно-єпископську церкву, Діяльно-христову церкву, Братське об'єднання парафій УАПЦ, Українську православну церкву та інші. Причинами розколів православ'я були цілеспрямована політика радянської влади,

внутрішні суперечності серед церковної ієрархії та духовенства щодо канонів, мови й літургії, боротьба за лідерство між церковними діячами, міжконфесійні конфлікти через власність та культові споруди, соціальна і політична розпорошеність духовенства та мирян, зростання релігійного скептицизму та апатії серед віруючих, прагнення частини кліру створити національну автокефальну церкву, а також психологічні чинники, залежні від динаміки суспільно-політичних процесів. Така ситуація фактично надавала партійним органам широкі можливості для реалізації атеїстичної політики, ослаблюючи позиції церкви і сприяючи розпорошенню її структур.

Влада використовувала численні методи контролю та примусу щодо релігійних організацій: позбавлення статусу юридичної особи; економічне експлуатування та конфіскації майна; проведення масових антицерковних кампаній; розчленування єдиних церковних структур і провокування розколів; підтримка опозиційних рухів проти домінуючих православних конфесій; сіяння розбрату між духовенством і мирянами; наклепи та дискредитація священнослужителів; масові політичні репресії і придушення будь-якого опору силовими методами; заборона церковної освіти та обмеження прав священників і членів їхніх родин на світську освіту; позбавлення виборчих прав і недопущення до участі у громадських і виробничих об'єднаннях; масове закриття храмів та інших культових споруд; відмова в реєстрації статутів і документів церковних об'єднань; контроль за діяльністю релігійних видань; активне поширення антирелігійної пропаганди та адміністративні обмеження релігійної активності громадян. На прикладі Української автокефальної православної церкви та Української православної церкви показано дію цих заходів і їх руйнівний ефект для релігійних структур.

Розвиток національно-церковного руху в Україні гальмувався з двох боків: по-перше, через потужний політичний тиск і репресивний прес більшовицького режиму, а по-друге, через низький рівень суспільної релігійної свідомості, обмежений кадровий потенціал самої церкви та консервативні психологічні установки більшості віруючих. У результаті формувалася ситуація, коли

антирелігійна політика держави не лише ослаблювала церковні структури, а й обмежувала потенціал українського релігійного та національного відродження

Попри репресивні кроки, радянська державна влада зіткнулася з незрозумілим явищем: позбавлення церкви економічної бази, усунення «класових суперечностей», постійні утиски священнослужителів і віруючих усіх конфесій, закриття храмів, тотальний контроль діяльності релігійних громад усе це не дало бажаного результату – повного безрелігійного суспільного середовища. Абсолютна більшість населення України не лишене зреклося віри в Бога, але і була готова відстоювати свої переконання [60, с. 221]. Отже, в історіографії церква, перебуваючи в спілці з вірянами завжди виступала як відверта опозиція владі. Тому логічно, що саме духівництво виступало за розширення участі мирян і парафіяльних священників у житті церкви [15, с. 75].

1. 3. Автокефальний рух в українському православ'ї.

В роки національної революції 1917–1921 рр. в Україні поширився рух за українізацію церкви та її автокефалію, відновлення в ній соборного устрою на чолі із власним патріархом. Прихильники автокефалії на той час просували ідеї незалежності та українізації УПЦ. 1 січня 1919 р. у Києві був проголошений «Закон про автокефалію Української Православної Церкви та її вищий уряд». Директорія навіть намагалася добитись визнання автокефалії православної церкви в Україні Вселенським патріархом. У березні 1919 р. православні українці заснували гурток з метою створення української православної громади, який потім організувався у парафію. Віряни тут вже мали можливість створювати громади без санкції церковної ієрархії, зареєструвавши лише власний статут в органах місцевої влади. Це було гарною можливістю для прихильників автокефалії, оскільки вони ще не мали власної ієрархії [55, с. 170 – 172].

Ключову роль у поширенні українського церковного руху відіграв Всеукраїнський церковний православний собор (ВПЦР) [42, с. 364 – 368] у зв'язку з відсутністю свого єпископату ВПЦР вже організує у Києві 14 жовтня 1921 року Всеукраїнський православний церковний собор – перший собор УАПЦ. Найбільш наболілим питанням, яке стояло перед собором, було створення власної ієрархії. Виконувались спроби добитися згоди російського єпископату поставити для Української автокефальної православної церкви перших її ієрархів. Але будь-які зусилля виявилися даремними. 21 жовтня собор обрав, а 23 жовтня висвятив протоієрея Василя Липківського – одного із засновників руху за автокефалію церкви на Україні – на першого єпископа УАПЦ і митрополита Київського і всієї України. А потім Липківський уже висвячував інших єпископів. У питаннях внутрішнього устрою собор 1921 року став на шлях серйозних реформ, прийнявши канони, що в деяких важливих аспектах відрізняються від канонів Вселенської православної церкви або навіть їм суперечать. Собор ухвалив: єпископсько-самодержавний устрій церкви, який утворився внаслідок впливу російського державно-монархічного ладу, має бути замінено собором представників від усієї православної людності. Визнано нікчемним і неетичним акт 1686 року про перехід українського православ'я під керівництво Московської патріархії. У церковній службі замість церковнослов'янської запроваджувалася виключно українська мова. Проголошення УАПЦ, з одного боку, викликало значну протидію традиціоналістського напрямку Руської православної церкви, але, з другого – отримало підтримку відобновленського крила духовенства, яке розглядало УАПЦ як споріднену течію. На помісному соборі РПЦ 1923 року, підготовленому обновленцями в Москві, було визнано автокефалію православної церкви в Україні. Відродження Української автокефальної православної церкви, заснованої на національних засадах, з власним єпископатом та українською богослужбовою мовою, викликало неабиякий ентузіазм серед православних українців. Протягом перших трьох років

існування УАПЦ мала вже понад 30 єпископів, приблизно 1500 священників і дияконів та майже 1100 парафій.

Кожна з таких громад отримувала право на існування після реєстрації свого статуту в органах Центральної міжвідомчої комісії у справах союзів та товариств, яка входила до складу адміністративно-організаційного управління НКВС. Слід мати на увазі загальну суперечливість цих процесів: з одного боку, підриг довіри до старої царської церкви, поширення настроїв реформування церковного життя, до яких в умовах України додалися й вимоги національного характеру; з іншого, різноманітні настрої духівництва й вірян у підходах до діяльності церкви в умовах суспільного протистояння. Національний церковний рух охоплював лише частину священнослужителів та віруючого люду, а значна кількість духівництва і вірян були достатньо консервативними. На початку 1920-х років питома вага чисельності громад УАПЦ на Чернігівщині становила лише 10 % (за кількістю громад) і понад 8,3 % за кількістю вірних. У Глухівському повіті у 1921 р. діяла лише одна парафія національної церкви, у 1922 р. – дві, а у 1923 р. їх кількість знову зменшилась до однієї [42, с. 364 – 365]. Діяльність УАПЦ у регіонах була недостатньо забезпечена інформаційно, тому формування її низових структур найтісніш пов'язане з виявами української ідентичності, на які впливали як історична ситуація, так і наявність пропагування українізації церковного життя, здатних своїми діями збурити парафіян та духовенство. У цій справі важливими були такі заходи, як проведення на запрошення громади зразкових служб авторитетними священниками УАПЦ. З приводу вищезазначеного, автор історії парафії с. Годунівки (Покровська парафія) повідомляв: «До свят Петра і Павла 1923 року члени нашої Покровської парафії мали деякі непевні й смутні чутки, що десь в Дубовичах чи Ярославці мається якась Українська церква; коли ж на свято Петра і Павла у Глухові, який стоїть у 7-ми верстах від Годунівки, дзвінко вперше залунала в Троїцькому Соборі Божа служба на рідній мові, то годунівців у ньому було чимало, і хоч мови української і мало помітно в балачках годунівців, вони все-таки побувавши в цьому Соборі та почувши цю

Святу Службу, яка до падала в самісіньку глибину їх душі й захоплювала її цілком, не можна було вже не визнати і не почувти, що вона ця мова і служба, близька та рідна душі» [42, с. 364]

Існували різні перепони суспільного та політичного характеру, що стояли на шляху українізації церковного життя на Сумщині, зокрема і строкатість настроїв у парафіяльних громадах краю: від активної позиції частини мешканців до пасивної й вичікувальної (у значній кількості духівництва і вірян), і, нарешті, до яскравої ворожої (у єпископів та чернецтва). Тому активізація УАПЦ у регіоні стала більш помітною у другій половині 20-х років. З 1925 р. у Глухівському окрузі, незважаючи на заперечення Глухівського округового виконавчого комітету, діяла Округова церковна рада Української Автокефальної Православної Церкви. Однак, основною перепорою для існування Глухівської округової церковної ради УАПЦ було достатньо вороже ставлення до неї місцевої влади, яка у цей час всіляко намагалася не допустити розширення сфери впливу зазначеної конфесії [42, с. 365]

Восени 1925 року почалися репресії. Наприкінці 1929 року влада повідомила про викриття «підпільної націоналістичної контрреволюційної організації» – Спілки визволення України, до діяльності якої спробували довести причетність УАПЦ, маючи на меті ліквідувати одночасно й кращі українські національні сили, і незалежну Українську церкву. В даних умовах керівники УАПЦ саморозпустили церкву. В січні 1930 року про її саморозпуск оголошує III Всеукраїнський православний собор, а в лютому припиняє діяльність Всеукраїнська православна церковна рада [49, с. 216]. На межі 20-х – 30-х років українізаційні процеси поступово згорталися, а церква, як і всі інші громадські та державні установи, уніфіковувалась [42, с. 367].

А. Зінченко та Т. Бобко наголошують на важливості автокефалії для розбудови національної церкви, впровадження української мови у сферу релігії. А при українізації тієї чи іншої парафії це поширювалось і на сусідню. Проте відсутність політичного досвіду, осередків соціального та культурного життя значно ускладнювали цей процес [27, с. 352]. Не останню роль відіграла й

відсутність фінансування, що потребувало допомоги держави [15, с. 75]. Остання ж була зацікавлена зовсім у протилежному, і автокефальна церква їй була потрібна була лише до певного часу як чинник для розколу церкви [55, с. 170 – 171]

Радянська влада, яка спочатку ставилася до УАПЦ достатньо терпимо, вбачаючи в ній важливий засіб для послаблення Російської православної церкви в Україні, різко змінила своє ставлення, опинившись перед фактом швидкого й потужного зростання української церкви. УАПЦ та її діячам почали закидати контрреволюцію, петлюрівщину і тому подібні «злочини» [49, с. 217]. На Сумщині ж доволі відомою була соборно-єпископська церква як канонічна альтернатива автокефальній [31, с. 76]

Отже, традиційна релігійність українського суспільства, його досить виразна поліконфесійність, відсутність єдності, реформаційні процеси в церковному житті, з одного боку, гальмували наступ більшовицько-чекістського режиму на цю сферу суспільного життя, з іншого – створювали для нього нові інструменти для втручання у питання віри. Поки ж держава ще не остаточно укріпилася, це об'єктивно створило «вікно можливостей» для активізації національного церковного руху. Відбувалася українізація церковного життя, переважно – в рамках автокефального руху. Сільське населення Сумщини забезпечило для цього серйозну соціальну базу.

РОЗДІЛ 2. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ГРОМАДИ СУМЩИНИ ПРОТЯГОМ 30-Х РР.

2.1. Православна церква в умовах «Великого Терору» і Голодомору.

У 1927–1928 роках у СРСР відбулися значні зміни в державній політиці щодо релігійних організацій. Настав період агресивного та нетерпимого ставлення до церкви, що був пов'язаний із переходом керівництва ЦК ВКП(б) на чолі зі Сталіним до курсу насильницької колективізації, згорання НЕПу та посилення класової боротьби в місті й на селі. У процесі розкуркулення репресивний тиск влади поширився і на церковні інституції, до яких дедалі частіше застосовували адміністративні й каральні заходи.

Таким чином, тотальна атака на Православну Церкву з боку радянської влади продовжувалася, зумовлена не лише ідеологічною несумісністю релігії й комунізму, а й низкою суб'єктивних чинників. Друга половина 1920-х рр. ХХ ст. стала початком масового закриття храмів, а апогей кампанії зі зняття дзвонів припав на 1929 рік. Тривалий час у літературі побутувала думка, що ініціаторами демонтажу дзвонів і ліквідації храмів нібито були самі люди, однак це не відповідало дійсності. Нерідко застосовували маніпулятивні методи: мешканці підписувалися за збереження дзвонів, а над підписним листом пізніше додавали заголовок про необхідність їх зняття.

Монастирі традиційно були пов'язані з політичним, соціальним, культурним та науковим життям свого регіону. З покоління в покоління передавалися легенди та перекази про їхній внутрішній уклад, видатних особистостей, багаті бібліотеки, архіви й давні скарби. Вони також були зразками раціонального ведення сільського господарства, упровадження новітніх агротехнічних методів, організації тваринництва та зберігання продукції.

Щоб урятувати обителі, у багатьох монастирях ченці створювали релігійні трудові артілі, намагаючись колективною працею забезпечити їхнє існування.

Іноді це був спосіб уникнути руйнування, хоча траплялися й випадки, коли подібні спільноти набували ознак комуністичного устрою. Проте впродовж 1920–1930-х рр. місцева влада систематично їх закривала, вважаючи чернечі артілі контрреволюційними, на відміну від «справді радянських» селянських колгоспів.

Було також заборонено хресні ходи та будь-які релігійні процесії за межами храму - на міських і сільських вулицях. Для їх проведення необхідно було отримати спеціальний дозвіл, який видавався лише після виконання низки вимог. Заяви для дозволу слід було подавати не пізніше ніж за 24 години до початку ходи та сплачувати гербовий збір у розмірі одного червоного карбованця. Порушення цих норм тягло за собою кримінальну відповідальність. Всеукраїнська антирелігійна комісія при відділі агітації та пропаганди ЦК КП(б)У встановила додаткові правила: заборонялося запрошувати священнослужителів із сусідніх приходів, а самі ходи могли проводитися лише у визначеному НКВС порядку. Порушників карали суворо. Характерною рисою цього періоду став інститут «позбавленців» - громадян, яких за рішенням суду позбавляли виборчих прав і піддавали суворому суспільному осуду [57, 111 – 121] .

Одним із ключових питань для священнослужителів залишалася проблема землі. Для нормального існування родині священника був необхідний земельний наділ, який забезпечував їхнє виживання. Матеріальне становище духовенства поступово погіршувалося, тому вони часто змушені були відстоювати свої земельні права на зборах місцевих громад. Радянська влада уважно стежила, щоб священники не впливали на селян у політичних питаннях, тому нерідко позбавляла їх можливості брати участь навіть у пасивній формі в таких зібраннях.

Із середини 1930-х років розгорнувся новий політичний курс, який вилився у масштабні та жорстокі репресії. У вересні 1937 року ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про проведення так званої «безбожної п'ятирічки»: до кінця того ж року планувалося ліквідувати всі релігійні конфесії та навіть будь-які зовнішні

прояви релігійності. Значна роль у реалізації цієї кампанії відводилася створеній у 1925 році Спілці войовничих безвірників під керівництвом Ємеяна Ярославського. У ході нової хвилі антирелігійної політики священників позбавляли виборчих прав і обкладали непосильними податками, які вони фізично не могли сплатити. Наслідком цього було вилучення їхнього майна і примусове виселення сімей. Не дивно, що багато священнослужителів за таких умов масово зрікалися сану. Тисячі слідчих справ в архівах свідчать про масштаб терору проти духовенства лише за їхню колишню пастирську діяльність.

Для родин православного духовенства фактичне запровадження принципу відокремлення церкви від держави означало їхнє витіснення не лише з правового поля, а й із суспільного життя загалом. Постійний державний тиск, економічні утиски, обмеження політичних прав і свобод, матеріальна незабезпеченість – усе це змушувало священнослужителів замислюватися над майбутнім і зрікатися сану.

Отже, православне духовенство за умов нового радянського законодавства зазнавало впливу як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. По-перше, декрет про відокремлення церкви від держави ліквідував її як соціальний інститут. По-друге, священники та їхні родини втратили право користуватися землею та будь-якими наділами. По-третє, їх позбавили виборчих прав, фактично ізолювавши від суспільного життя. Нарешті, створені обставини штовхали духовенство до зречення сану, хоча такі випадки траплялися не повсюдно на території УСРР.

Особливо небезпечним проявом негласної війни більшовицької партії та радянської держави проти Церкви стали систематичні переслідування духовенства і фізичні репресії, які розпочалися вже у перші дні радянської влади. Розгортання масштабної кампанії репресій почалося після пленуму ЦК ВКП(б) у лютому–березні 1937 р., на якому Сталін заявив, що країна перебуває у критичній ситуації через діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів. У зв'язку з цим репресивний апарат зазнав подальшого «удосконалення» і з середини 1937 р. остаточно перетворився на розгалужену структуру,

спрямовану на масові каральні дії. Так, 31 липня 1937 р. ЦК ВКП(б) затвердив наказ НКВС СРСР про створення «трійок», що мали право ухвалювати вирoki щодо заарештованих осіб. Усіх обвинувачених поділяли на дві групи: першу становили «найнебезпечніші елементи», яких засуджували до розстрілу; до другої відносили решту, призначаючи їм 8–10 років ув'язнення [51, 111 - 131].

Оскільки будь-які прояви активності з боку духовенства чи парафіян розцінювалися владою як контрреволюційні дії, священнослужителі й віруючі ставали об'єктами переслідувань. На місцях репресивні заходи здійснювали позасудові «трійки», до складу яких входили перший секретар обкому, керівник обласного управління НКВС та обласний прокурор.

Про масштаби репресій проти служителів Церкви та віруючих можна судити за низкою документів. Першою жертвою серед православного духовенства став митрополит Київський і Галицький Володимир (Богоявленський), убитий більшовиками ще у 1918 р. Незважаючи на перестороги Святійшого Патріарха, вже 25 січня 1918 р., на третій день після входу червоноармійців до Києва, митрополита було розстріляно біля стін Києво-Печерської лаври без будь-якого судового розгляду.

У 1920-х – на початку 1930-х рр. переслідувань не unikнув жоден із ієрархів і більшість священнослужителів тієї частини Православної Церкви, що отримала назву «старослов'янська». Репресії продовжилися і після смерті патріарха, оскільки значна частина українського єпископату критично поставилася до нового, лояльного владі керівництва РПЦ. Унаслідок арештів, заслань і ув'язнень у 1929 р. помер митрополит Київський і Галицький Михаїл (Єрмаков), у 1930 р. в Москві був розстріляний єпископ Прилуцький Василій (Зеленцов), а у 1933 р. у Києві від голоду помер колишній ректор Київської духовної академії, архієпископ Канівський Василій (Богдашевський) [57, 111 - 131].

Одним із найдієвіших методів боротьби радянської влади з православною церквою було створення внутрішнього розколу. Комуністична партія використала честолюбні прагнення частини духовенства для формування

опозиційної течії. Чекісти підтримували три групи священнослужителів, які виступали проти курсу патріарха Тихона (Беллавіна). Найбільшу підтримку влади отримала найбільш радикальна течія оновленців, відома під назвою «Жива церква». В Україні перші її парафії з'явилися влітку 1922 року, отримавши підтримку місцевих партійно-державних структур. Одним із перших під репресії потрапив екзарх України митрополит Михаїл (Єрмаков). 23 січня 1923 року Вище церковне управління (ВЦУ) надіслало йому повідомлення про усунення з керівництва Київською єпархією. Проти нього відкрили кримінальну справу. 60-річного митрополита ув'язнили в Бутирській тюрмі, а згодом засудили до двох років таборів. Зрештою покарання замінили на адміністративне заслання до Туркестану

Таким чином можна стверджувати, що діяльність партійних і державних органів, спрямована на розкол та знищення православ'я як релігійного напрямку через сфабриковані судові процеси, а також підтримку різних опозиційних до патріаршої й автокефальної церков течій, не дала більшовикам очікуваного результату. Унаслідок цього репресивні структури влади змушені були повернутися до відкритих насильницьких методів боротьби майже з усіма конфесіями, намагаючись підпорядкувати їх інтересам держави, комуністичній ідеології та сталінському режиму.

Наприкінці 1929 року влада оголосила про викриття «підпільної націоналістичної контрреволюційної організації» – Спілки визволення України, до якої намагалися штучно прив'язати УАПЦ, прагнучи одночасно знищити провідні українські національні сили та незалежну Українську церкву. Під тиском репресій керівництво УАПЦ ухвалило рішення про саморозпуск. У січні 1930 року III Всеукраїнський православний собор офіційно оголосив про припинення діяльності церкви, а в лютому своє існування завершила й Всеукраїнська православна церковна рада.

Попри це, наприкінці 1930 року була зроблена спроба відродити УАПЦ. У Києві відбувся «надзвичайний собор», який ухвалив продовжити діяльність церкви, проте без використання означення «автокефальна». Відтоді вона

отримала назву Українська православна церква (УПЦ). Її очолив митрополит Харківський і всієї України І. Павловський, а церковний центр перенесли до столиці УРСР – Харкова. У вкрай обмежених умовах – із малою кількістю парафій, духовенства, прав та за постійних переслідувань – УПЦ проіснувала до 1936 року. Після арештів митрополита Павловського та решти єпископів її діяльність остаточно припинилася [49, 216].

Отже, історія формування та розвитку Української автокефальної православної церкви у 1920–1930-х роках пов’язана передусім із численними невдачами, головною причиною яких стали репресивні дії радянської влади.

По-перше, автокефальний рух фактично починався «з нуля»: бракувало ієрархії, парафій, храмів, богослужбової літератури та освітніх установ. Організаційна структура так і не була повноцінно вибудована: єпархії переважно існували лише на папері, а більшість єпископів часто змінювали місця служіння. Дисципліна всередині церкви була слабкою.

По-друге, керівний орган церкви – Всеукраїнська православна церковна рада – не отримував необхідних фінансових надходжень. Навіть мінімальний внесок у розмірі одного карбованця на рік від кожної парафії майже ніде не виконувався, тому Рада фактично не мала ресурсів для роботи.

По-третє, рівень підготовки священнослужителів іноді був низьким. Парафіяльні ради часто знецінювали роль священника, розглядаючи його лише як виконавця обрядів. Через відсутність оплати багато духовних осіб змушені були переходити на світську роботу.

По-четверте, серйозною проблемою стало впровадження богослужіння українською мовою – церковної літератури майже не існувало. Священники самостійно перекладали тексти, але часто настільки невдало, що ВПЦР забороняла їх використання без попереднього затвердження.

По-п’яте, авторитет УАПЦ підірвала її претензія на провідну роль серед інших церков та небажання йти на компроміси. УАПЦ так і не змогла створити стабільні структури, а в умовах загального посилення репресій проти релігії в середині 1930-х років змушена була припинити своє існування.

Ще під час голоду 1921 – 1923 рр. радянська влада практикувала вилучення церковного майна, заради боротьби з нужденними. Це належним чином пропагувалось в тодішній пресі [45, 83 - 84]. Протягом 30-х рр. режим продовжував цілеспрямовано ліквідовувати церкву, посиливши репресії до відвертого терору. Початок Голодомору надав лише цьому своїй специфіки. Сумський край у даному контексті в цілому відображав загальноукраїнські тенденції.

В очах населення влада створювала образ священнослужителя-контрреволюціонера та прибічника куркулів, а тому вони повинні були бути винищені [22, 69]. Серед антицерковних методів, одним з ключових залишалось закриття храмів. В роки голодомору це здійснювалось під приводом облаштування зсипних пунктів для зерна. Зокрема, в Сумах були закриті всі храми з цією метою [28, 81].

Поширені були також інші форми тиску: примус духовенства до участі у хлібозаготівельних заходах, необхідність сплати натурального податку, чого не могли зробити через відсутність власного господарства, грошовий податок (підписка на газети, позики, купівля облігацій та ін.) [22, 70]. Продовжувались і посилювались попередні методи боротьби зі священнослужителями: безпідставні арешти (в т. ч. – за політику держави стосовно забезпечення продовольством), заслання, всілякі приниження, створення карикатур, атеїстична пропаганда. Всіляко блокувалася діяльність священників: не дозволяли приступити до виконання служби, змушували виїздити з місця богослужіння та ін.

Все це відобразилось на становищі кліру. В селі вони фактично залишались без засобів для життя, перетворюючись на жебраків та безхатків. Це змушувало їх або мігрувати до міст, або перетворюватись на селян [51, 161 – 163]. Часто були змушені винаймати житло, що позбавляло їх приватного життя. Працювати в державних установах вони не мали права як «соціально чужий елемент» і влаштовувались переважно чорноробами. Таким чином, духовенство всіляко витіснялось із усіх сфер повноцінного суспільного життя.

Отже, репресивна антирелігійна і антицерковна політика радянської влади в умовах Голодомору знаменувала собою посилення тих тенденцій, які мали місце протягом 20-х рр. Використовуючи штучно створену ситуацію голоду, разом із знищенням незалежності селянства, режим поступово ліквідував і його головного морального авторитета – церкву. Саме духовенство, яке не було фізично знищене, або заслано, всіляко принижувалось, позбавлялось засобів до життя та переводилось у статус світського населення.

2.2. Життя православного духовенства в період активізації репресій

У 1920–1930-х роках у рамках політики більшовицької партії та уряду відбувся посилений наступ на релігійне та церковне життя, що спричинило радикальну трансформацію світогляду суспільства, змінило статус релігійних інституцій і духовенства, а також порушило усталені форми повсякденного життя. Під впливом цих глибоких змін змінювалися традиційні норми поведінки духовенства, зазнавало трансформації матеріальне та побутове середовище, змінювалася ритмологія повсякденного життя. На рубежі 1920–1930-х років у радянському суспільстві відбувалися суттєві якісні зміни: індустріалізація, колективізація та урбанізація докорінно змінювали звичний уклад життя та суспільні відносини.

Держава безпосередньо і опосередковано регламентувала повсякденне життя громадян, включно з духовенством. Колективізація та розкуркулення значно ослабили українське село, залишивши священників, які переважно мешкали у сільській місцевості, без засобів до існування. Наприклад, у довідці голови сільради про священника Милашевського Пилипа Івановича від 24 вересня 1930 р. зазначалося: «Піп господарства власного не має, тільки взуття та одяг. Проживав до цього в найманій хаті». Такі документи відігравали важливу роль у висвітленні подальших адміністративних кроків влади. Постійні утиски, переслідування та скрутне матеріальне становище змушували духовенство залишати рідні села та пристосовуватися до нових реалій.

Міграційні процеси духовенства носили різний характер і залежали від численних факторів. Священики переїжджали до міст і селищ, де ще діяла церква, а також враховували ставлення місцевої влади до релігійних установ. У деяких містах реєстрація священиків відбувалася безперешкодно. Багато священиків, чия діяльність була пов'язана з сільськими парафіями, прагнули залишитися на місці, приваблені звичним способом життя та релігійним традиціоналізмом селян. Проте колгоспне будівництво змусило їх, як і інших селян, вступати до колгоспів, перетворюючись на звичайних громадян. Незважаючи на це, духовні потреби селян залишалися, і колишні священики виконували роль носіїв релігійних обрядів. Сільське середовище тим самим зберігало релігійні традиції та допомагало духовенству протистояти новим цінностям, нав'язаним владою. Стрімка індустріалізація спричинила інтенсивний розвиток старих міст і виникнення нових, що призвело до зростання міського населення. Колишнє духовенство також брало участь у цих міграційних процесах, шукаючи роботу, однак для священиків старшого віку такі зміни були особливо важкими.

Для колишніх духовних осіб важливим було також житлове питання. В архівних справах на простих священиків часто зазначалося, що під час обшуків і арештів опису майна та опечатування житла не проводилося, адже більшість із них не мали власного майна. Сільські священнослужителі втратили житло ще під час розкуркулення. Переїхавши до міста, колишні священики зіткнулися з житловими труднощами. Будівництво житла в українських містах відставало від потреб урбанізації: дослідники О. Мовчан та В. Гудз встановили, що між 1928 та 1930 роками населення УРСР зросло на 16%, тоді як житловий фонд – лише на 8%. Тому духовенство, як і тисячі робітників, відчувало гостру нестачу житла [51, 161 - 163].

Влада також використовувала житлову проблему для контролю над людьми, прирівнюючи духовенство до «нетрудових елементів». У постановках ЦВК та РНК СРСР від 13 лютого, 17 і 7 серпня та 13 вересня 1931 року зазначалося: «Виселення осіб, які належать до нетрудових елементів,

проводиться після закінчення семи днів з дня оголошення про виселення, без надання житлової площі». В Україні ці постанови виконували ретельно, що змушувало колишніх священиків шукати «громадську» роботу. Колишнім духовним особам доводилося винаймати кімнати в квартирах чи приватних будинках, часто в умовах тісного сусідства. Мінімум необхідного вони користувалися у господарів. Щоб не опинитися на вулиці, священики змушені були уживатися з людьми, які могли поводитися непристойно або зловживати алкоголем. У таких умовах священики практично були позбавлені приватного життя. Це житлове становище змушувало колишніх духовних осіб пристосовуватися до нових форм дозвілля – спільного проведення часу з сусідами.

Колишнім священикам доводилося включатися в нові соціальні взаємини й жити як пересічні міські жителі. Через складне житлове становище та пильні погляди сусідів було важко проводити релігійні обряди вдома.

Якщо в місті діяла церква, колишній священик міг зберігати традиційні цінності, отримувати духовну підтримку та спілкуватися з віруючими, виконуючи необхідні релігійні обряди. У 1930-х роках священиків, які зреклися сану, вже не засуджували, і це дозволяло їм зберігати певну соціальну легітимність.

У Ніжині наприкінці 1937 р. ще діяли Троїцька та Василівська церкви, очолювані Василем Бугаєвським і Михайлом Фоміним. Священик Стефан Барзелович торгував свічками у Троїцькій церкві, а Іван Глібус залишався без роботи та фактично жебракував. Петро Міщенко співав у церковному хорі і водночас нічтю сторожував завод. Михайло Давидов працював вантажником на перевалочному пункті «Укрплодоовоч», Іоан Дудецький – сторожем на новобудові, а колишні священики Степан Градобік і Михайло Моїсеєнко займалися випадковими підробітками. Лише Роману Медведєву вдалося знайти роботу креслярем [51, 162 – 164]. Хоча духовенство могло б використати свої знання у більш гідних сферах, у 1930-х рр. навіть їхніх родичів звільняли з державних установ як «соціально чужих елементів». Масові «чистки» значно

ускладнювали колишнім священикам пошук роботи, і через високий попит на дешеву робочу силу вони здебільшого ставали чорноробами.

Колишні священики, продовжуючи відвідувати церкву, залишалися активними віруючими: вони співали в хорах і допомагали під час святкових літургій. Парафіяни також підтримували їх фінансово [51, 163 – 164]. Однак поза храмом вони уникали будь-яких розмов про релігію через страх репресій, особливо у другій половині 1930-х рр. Така обережність була своєрідним способом виживання під час масових репресій.

В цілому, історіографія проблеми державно-церковних відносин міжвоєнного періоду, особливо в роки незалежності України, стала предметом зацікавлення значної кількості вітчизняних науковців. Активізація дослідницької діяльності була зумовлена передусім багаторічною відсутністю реальних можливостей реалізації громадянських прав і свобод, зокрема свободи совісті, а також браком доступної та повноцінної джерельної бази для наукових студій у радянський час.

Загальний стан історіографічного опрацювання теми свідчить про відсутність комплексних і системних праць, спеціально присвячених аналізу формування та реалізації політики соціально-економічного наступу радянської держави на Православну Церкву в УСРР у міжвоєнний період. Це зумовлює необхідність подальших досліджень, спрямованих на подолання фрагментарності наукових підходів[57, с. 132 – 136].

Рівень наукової розробки окресленої проблематики визначив потребу у використанні широкої та різнопланової джерельної бази. Її основу становить значний масив архівних матеріалів, залучення яких дало змогу всебічно й достовірно розкрити предмет дослідження та відтворити об'єктивну картину історичних процесів і подій. Період незалежності України відкрив доступ до численних раніше засекречених архівних фондів, які в радянську добу були недосяжними для істориків. Опрацювання матеріалів цих фондів дозволяє глибше зрозуміти специфіку державно-церковних відносин досліджуваного періоду.

Виявлений комплекс джерел, різних за походженням, змістом і функціональним призначенням, було систематизовано за кількома основними групами. До них належать партійні документи, матеріали органів державної влади (урядові постанови, документи наркоматів і відомств), мемуари політичних і громадських діячів, довідкові та статистичні збірники, а також матеріали преси й інших засобів масової інформації.

Державно-церковні відносини в 1920–1930-х рр. регулювалися не лише офіційними законодавчими актами, а й системою таємних циркулярів Антирелігійної комісії при ЦК ВКП(б) та Всеукраїнської антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У. Саме ці документи стали основою для розроблення секретних підзаконних актів НКВС і ДПУ, якими визначалися механізми впровадження агентурної мережі в церковне середовище, провокування внутрішніх розколів у Православній Церкві, руйнування релігійних громад, а також організація кампаній із вилучення церковних цінностей.

Безпосередніми виконавцями радянської релігійної політики в Україні виступали спеціально створені органи та комісії, зокрема ліквідаційна комісія з відокремлення церкви від держави (відділення культів) у складі адміністративного відділу Адміністративно-організаційного управління НКВС УСРР, а також міжвідомча комісія НКВС УСРР у справах безприбуткових спілок і об'єднань. У 1920-х рр. активну роль відігравали підрозділи таємно-політичного відділу ОДПУ, а в 1930-х рр. – 3-й відділ V управління НКВС, який спеціалізувався на боротьбі з так званою церковно-сектантською контрреволюцією [57, с.132 – 135].

Нагляд за діяльністю та регламентація повсякденного життя релігійних громад в Україні здійснювалися розгалуженою системою органів державної адміністрації – від сільських рад до Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК). У сфері державно-церковних відносин саме ВУЦВК був найвищою інстанцією, а в період між його сесіями ці повноваження виконувала Президія ВУЦВК. Скарги на рішення губернських або обласних виконавчих комітетів щодо закриття храмів розглядалися Президією ВУЦВК за поданням

НКВС УСРР, що свідчить про жорстко централізований характер управління релігійною сферою.

Становище, у якому опинилися релігія та церква в період становлення радянської тоталітарної держави, зумовлює необхідність детального вивчення всього комплексу форм і методів, що застосовувалися більшовицькою владою у боротьбі за утвердження комуністичної ідеології як «єдино правильної» та загальнообов'язкової. Політика більшовицької державно-партійної системи, зорієнтована на принципи войовничого атеїзму та трактування релігії як «опіуму народу», передбачала цілеспрямоване формування нового, суто матеріалістичного світогляду і нового типу людини, повністю підпорядкованої ідеологічним настановам Комуністичної партії. У цьому контексті атеїстична пропаганда виступала невід'ємною складовою загальної антирелігійної боротьби, перетворившись на ефективний політичний важіль і важливий елемент системи ідеологічного впливу на масову свідомість. Радянська пропагандистська модель фактично виключала можливість свободи вибору не лише у сфері релігії, а й у всіх інших аспектах суспільного та особистого життя.

Сформоване радянською владою законодавство щодо відокремлення церкви від держави було спрямоване на створення широкого кола правовідносин, які регламентували взаємодію державних інституцій і релігійних організацій. Воно визначало різноманітний суб'єктний та об'єктний склад цих правовідносин, передбачало систему превентивних, регулятивних і охоронних заходів, а також застосування різних способів правового регулювання, що забезпечували контроль держави над релігійною сферою.

Прийняття декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» означало вихід держави та Церкви на принципово новий рівень взаємин. Школа була остаточно відокремлена від Церкви й набула виключно світського характеру освіти та виховання. Антирелігійне виховання підростаючого покоління здійснювалося через розгалужену систему форм і заходів, зокрема гурткову роботу (диспути, лекції, тематичні вечори, театралізовані вистави), участь у масових антирелігійних кампаніях та активну

пропагандистську діяльність самих учнів. У сукупності ці заходи перетворилися на цілісну систему дій, спрямовану на руйнування релігійної свідомості й світогляду дітей, усунення церкви з процесу виховання та запровадження нової атеїстичної ідеології.

Комуністична партія розглядала молодь як свій стратегічний резерв і майбутню опору режиму, покладаючи на неї завдання повного засвоєння партійних принципів, у тому числі настанов на всеохопну атеїзацію суспільства. Саме тому школа, а також усі просвітницькі та культурно-освітні заклади були підпорядковані справі виховання «нової людини» – молодого безвірника, лояльного до радянської ідеології та влади.

Газетна й журнальна періодика періоду 1920–1930-х рр. постала як багатопланове й інформативне історичне джерело, яке суттєво доповнює архівні та інші документальні матеріали конкретними фактами й ідеологічними настановами доби. Водночас ці джерела потребують уважного прочитання, критичного аналізу та зіставлення з іншими матеріалами. Саме документи архівосховищ центральних архівних установ України, фонди бібліотек, а також зміст атеїстичних періодичних видань 1920–1930-х рр. ХХ ст. склали основу джерельної бази дослідження.

Одним із ключових інструментів впливу на Церкву держава зробила засоби масової інформації у вигляді газет, журналів, листівок, брошур і стінгазет, які поширювалися по всій території УСРР як на платній, так і на безкоштовній основі. Основними функціями партійно-радянської преси були пропагандистська (ідеологічна), організаторська, навчально-виховна та ініціююча, що забезпечувало її активну участь у формуванні антирелігійних настроїв у суспільстві[57, с. 132 – 135].

Аналіз антирелігійної преси зазначеного періоду сприяє глибшому та критичному осмисленню процесу становлення державно-церковних відносин у першій третині ХХ століття. Партійні та державні органи влади цілеспрямовано насаджували антирелігійні настрої, спираючись на псевдонаукові публікації, історичну літературу та матеріали періодичних видань. Саме друковані засоби

масової інформації відіграли провідну роль у поширенні атеїстичної ідеології, а вся антирелігійна преса виходила на території СРСР у формі загальносоюзних і республіканських газет та журналів.

Кампанія з вилучення церковних цінностей мала комплексний і багатоцільовий характер. Вона передбачала не лише ліквідацію залишків економічної самостійності Церкви та створення, паралельно з мобілізацією коштів для допомоги голодуючим, так званого «золотого фонду» РКП(б), призначеного для реалізації господарських програм і підтримки ідей «світової революції». Водночас ця кампанія була спрямована на дискредитацію Церкви в очах населення, насамперед мешканців голодуючих регіонів. Держава свідомо провокувала клір на дії, які з погляду радянського законодавства могли бути кваліфіковані як «протиправні», що створювало підстави для масових кримінальних переслідувань.

Поряд із посиленням ідеологічно-просвітницької роботи одним із головних напрямів політики радянської влади щодо церкви стала репресивна діяльність. Вона включала масове закриття храмів, заборону церковного дзвону, переслідування священнослужителів і віруючих, а також обмеження будь-яких форм релігійної активності. Основи цієї богоборчої політики були закладені у численних урядових і партійних документах, які визначали антирелігійний курс радянської держави на десятиліття вперед.

Упродовж 1920–1930-х рр. на території Сумщини як чоловічі, так і жіночі монастирі зазнали вкрай тяжких і виснажливих випробувань. Попри те, що вони традиційно були важливими осередками церковно-релігійного життя, науково-освітньої діяльності, а також культурно-мистецького розвитку, радянська влада розглядала їх насамперед як матеріальні об'єкти, що зосереджували значні матеріальні цінності. Про це переконливо свідчать численні факти масового вилучення церковного майна і коштовностей як зі столичних монастирів, так і з обителей в округах УСРР, а також систематичне позбавлення монастирів права володіння і користування земельними наділами, що фактично підривало економічні основи їх існування.

В українському суспільстві православне духовенство здавна відіграло надзвичайно важливу роль. Воно користувалося значною повагою серед населення, а на певному етапі історичного розвитку українського народу стало тим духовним і моральним стрижнем, навколо якого консолідувалася українська спільнота. Найкращі представники духовенства становили не лише окрему соціальну групу, а й інтелектуальну та духовну еліту суспільства, активно впливаючи на формування національної свідомості, культурних традицій і моральних цінностей.

Установлення радянської влади на теренах колишньої Російської імперії ознаменувалося послідовним і цілеспрямованим наступом більшовицького режиму на релігію та церкву, що супроводжувалося систематичними переслідуваннями духовенства й віруючих. Форми такої діяльності були надзвичайно різноманітними – від масштабних пропагандистських кампаній і штучного провокування церковних розколів до відкритих репресивних заходів щодо осіб, які відкрито сповідували віру в Бога та зберігали вірність релігійним традиціям.

Православне духовенство в умовах нового радянського законодавства зазнало потужного впливу як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. По-перше, ухвалення декрету про відокремлення церкви від держави позбавило її статусу повноцінного соціального інституту. По-друге, духовенство та члени їхніх родин були позбавлені права користування землею й будь-якими земельними наділами, що істотно погіршило їхнє матеріальне становище. По-третє, священнослужителів було усунено від політичного життя шляхом позбавлення виборчих прав, що сприяло їхній соціальній ізоляції. Нарешті, створювалися умови, які мали спонукати до зречення священного сану, хоча на території Сумщини такі випадки залишалися поодинокими.

Найбільш руйнівним напрямом неоголошеної війни більшовицької партії та соціалістичної держави проти церкви стали безперервні переслідування духовенства, що нерідко переростали у відкриті фізичні репресії. Ця практика

була започаткована вже в перші дні встановлення радянської влади й з часом набула системного характеру, охопивши широкі кола церковних діячів.

Можна констатувати, що діяльність партійних і державних органів, спрямована на розкол і ліквідацію православ'я як релігійної течії шляхом організації судових процесів із надуманими обвинуваченнями, а також через всебічну підтримку різноманітних опозиційних до патріаршої та автокефальної церков напрямів, не принесла очікуваних для більшовицької влади результатів. Унаслідок цього репресивні органи були змушені повернутися до більш прямолінійних і жорстких, фактично погромних методів боротьби майже з усіма релігійними течіями, намагаючись силовими засобами «навернути» їх на службу радянській державі, комуністичній ідеології та сталінській політичній системі.

Таким чином, у 1930-х рр. священники зазнали тих самих труднощів, що й мільйони інших громадян: вони змушені були змінювати звичний спосіб життя, втрачали соціальний статус і пристосовувалися до нових суспільних умов. Відбувалося протистояння двох світоглядів – традиційного священницького та нав'язаного владою. Цей процес відбувався більш повільно і менш болісно для сільського духовенства, тоді як міські священники пристосовувалися швидше.

Економічна та адміністративна політика влади визначила траєкторію соціальної мобільності духовенства у 1930-х рр.: освічені пастирі ставали чорноробами. У умовах радянської модернізації зміна соціального статусу сприймалася ними майже як єдина можливість виживання.

Таким чином, у 1930-х роках православна церква на Сумщині перебувала у дуже складних умовах через політику «Великого Терору» та наслідки Голодомору. Влада закривала храми, арештовувала священників і віруючих, забирала церковне майно. Багато громад мусили діяти приховано. Голодомор також сильно вплинув на життя людей і ускладнив можливість регулярного релігійного життя. Незважаючи на це, церква залишалася духовною опорою для тих, хто зберігав віру, показуючи витривалість у найважчі часи.

Священники у 1930-х роках постійно ризикували бути заарештованими. Багато з них обмежували публічну діяльність, служили у прихованому режимі та підтримували віруючих у домашніх умовах. Частина духовенства стала жертвами репресій, що значно скоротило кількість церковних кадрів. Проте ті, хто залишався, продовжували проводити богослужіння та підтримувати духовність громади, що свідчить про стійкість православної церкви навіть у складні часи.

РОЗДІЛ 3. МІСЦЕ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ У ДИДАКТИЧНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ТЕМИ «СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА СУМЩИНІ У 1920 – 1930-х рр.» ПІД ЧАС ВИКЛАДАННЯ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

3.1.Класифікація історичних джерел і особливості роботи з ними

На початку 1990-х років розпад СРСР і формування незалежних держав суттєво трансформували українське суспільство. В умовах незалежності в Україні почали створювати «Концепцію розвитку національної історичної освіти», що відповідала новим підходам до викладання історії. Першим кроком у цьому напрямі став посібник К.О. Баханова 1996 року «Лабораторно-практичні роботи у викладанні історії України». У ньому автор детально розглянув розвиток методики використання історичних документів на уроках історії на початку ХХ століття в Росії, у СРСР та на сучасному етапі незалежної України до середини 1990-х років, а також у ряді інших розвинутих країн. Критичний аналіз дозволяє узагальнити позитивний досвід і врахувати негативні тенденції у розвитку роботи з першоджерелами.

Особливу увагу Баханов приділив лабораторно-практичній роботі як методу навчання, що сприяє формуванню дослідницьких умінь та навичок учнів, передусім старших класів. У центрі уваги – організація самостійного аналізу історичних джерел через систему диференційованих пізнавальних завдань, де джерело виступає як об'єкт дослідження. На думку автора, така робота «сприяє підвищенню пізнавальної активності». У посібнику детально розглянуто структуру, зміст і методику проведення лабораторно-практичних робіт з історії.

Сучасний етап розвитку методики навчання історії в Україні характеризується пошуком нових підходів до змісту, структури, методів і форм історичної освіти. Одним із ключових завдань стає створення сучасного

підручника з історії, що відповідав би освітнім стратегіям початку ХХІ століття.

Поступово змінювалося ставлення і до джерельної бази: кількість документів зростала, їхній зміст урізноманітнювався, у навчальних посібниках почали з'являтися матеріали, які раніше не публікувалися. Перед українськими методистами постало завдання інтегрувати ці багаті джерела в навчальний процес і перетворити їх з матеріалу для огляду на інструмент дослідження. До цього процесу активно долучилися такі методисти й історики, як В.О. Комаров, В.Ю. Король, Т.В. Ладиченко, В.О. Мисан, О.В. Фідря та інші. Свою інтерпретацію понять «джерело» та «історичне джерело» подав у середині 1990-х років К.О. Баханов [13]. На його думку, «джерелом знань» є все, звідки учень може отримувати інформацію з навчального предмета: підручники, історичні документи, довідники, науково-популярні видання, пресу та інші ЗМІ. Історичні джерела він визначає як «усе, що відображає розвиток людського суспільства і слугує основою для наукового пізнання, тобто все, створене в процесі діяльності людини і так чи інакше пов'язане з суспільним життям». Дослідник наголошує, що «історичний документ» є одним із різновидів джерел знань. Він розглядає історичні джерела як поділені на «первинні» (першоджерела) та «вторинні» (які часто містять інтерпретацію першоджерел). При цьому терміни «історичний документ» і «першоджерело» він трактує як синоніми, а до вторинних джерел відносить підручники й науково-популярну додаткову літературу.

Методист В.О. Мисан [40] також прирівнює поняття «історичний документ» до термінів «писемні джерела» та «першоджерела», підкреслюючи необхідність їх всебічного використання в освітньому процесі старшої школи. Аналіз хрестоматій і збірників документів з історії України ХХ–ХХІ століть, що видавалися з початку 1990-х років, дозволяє класифікувати подані джерела на такі групи:

1. **Писемні актові документи політичного, громадського й державного характеру** (резолюції, універсали, інструкції, заяви, ультиматуми,

декларації, ноти, конституції, закони, меморандуми, прокламації, грамоти, відозви, постанови, офіційні листи, телеграми, угоди, послання, ухвали, маніфести, декрети, конвенції, звернення, доповіді, протоколи, повідомлення, накази, директиви, донесення, оголошення, розпорядження, політичні програми, листівки, статути, статистичні матеріали, присяги, доповідні записки, свідчення, довідки тощо).

2. **Політичні та наукові роботи** (статті, промови, виступи, політичні есе, уривки з документальної прози).
3. **Наративні (оповідні) джерела** (мемуари, спогади, щоденники, приватні листи, автобіографії).

У сучасних хрестоматіях з історії України ХХ століття, на жаль, майже не подають уривки з історичної художньої літератури. Проте, на нашу думку, літературні твори (історичні повісті, романи, поеми тощо), написані сучасниками або очевидцями подій, і нині мають значний потенціал для шкільного вивчення української історії.

Щодо роботи з історичними джерелами, детально її розглянули методисти української історичної освіти О. Пометун та Г. Фрейман у посібнику «Методика навчання історії в школі».[48] Вони запропонували кілька класифікацій джерел:

За формою:

- Актові документи – юридичні, господарські, політичні та програмні: грамоти, закони, укази, промови.
- Оповідно-описові документи – літописи, хроніки, мемуари, листи, описи подорожей.
- Пам'ятки художнього слова – усна народна творчість: міфи, байки, пісні, крилаті вирази, анекдоти.

За змістом:

- Державно-правові, господарські, наукові, внутрішньо- та зовнішньо політичні документи.
- Філософські праці, міфологічні матеріали, релігійні тексти.

- Твори художньої літератури та оповідно-описові документи.

Друга класифікація розширює і деталізує першу. Проте можна зазначити, що Пометун, Фрейман та Л. Задорожна класифікували переважно письмові (документальні) джерела, не охопивши повністю всі типи історичних джерел.

Найбільш комплексну класифікацію історичних джерел запропонував колектив джерелознавців (Калакура Я., Войцехівська І., Павленко С. та інші) у підручнику «Історичне джерелознавство». [32] Вони поділили джерела на п'ять великих груп: за змістом, за походженням, за формою, за способом кодування та відтворення інформації, а також за хронологічно-географічною ознакою.

За змістом джерела класифікуються як політичні, правничі, соціально-економічні, релігійні та культурологічні. За походженням виділяють особові, колективні та джерела за фондоутворювачем. За формою – літописи, картини, будівлі, кінофільми тощо. Щодо способу кодування та відтворення інформації, джерела бувають словесними (усні та письмові), звуковими, речовими, зображальними, конвенціональними та поведінковими. До п'ятої групи належать джерела, класифіковані за регіонами, країнами, історичними періодами та епохами. Ми поділяємо думку авторів, що ця класифікація є найбільш розширеною серед представлених, оскільки враховує різні критерії систематизації історичних джерел. Проте слід зазначити, що вона може бути складною для учнів загальноосвітніх шкіл і більше підходить для студентів історичних спеціальностей.

Цими ж джерелознавцями були запропоновані додаткові критерії класифікації джерел: за авторством, за ставленням автора до описаних подій, а також за місцем зберігання. Найважливішим є критерій авторства, оскільки дослідник повинен розуміти, чи працює він зі свідченнями очевидця, чи з матеріалами, де автор лише описує своє ставлення до подій. Щодо місця зберігання, джерела поділяють на музейні, архівні, бібліотечні та домашні колекції.

Українська методистка О. Пометун підкреслила, що до історичних джерел належить «все створене людиною», а також предмети матеріальної культури,

звичаї, обряди та пам'ятки писемності [48, с. 145]. Найважливіші пам'ятки писемності вважаються документами. Г. Яковенко зазначала, що робота з історичними документами сприяє підвищенню зацікавленості учнів, конкретизує навчальний матеріал, знайомить з методами історичного дослідження та формує навички аналізу джерел [61; с. 116].

Важливо враховувати, що історичні події не слід оцінювати однобічно. Принаймні дві точки зору для порівняння забезпечують більш повне розуміння подій. Ними можуть бути спогади людей, які по-різному описували одні й ті ж події.

Варто зазначити, що вдосконаленням джерельної бази та методів її опрацювання займаються представники допоміжної історичної дисципліни – джерелознавства. Науковці В.Я. Борщевський, М.Я. Варшавчик, В.М. Довгопол, І.Д. Ковальченко та інші пропонують поділ історичних джерел за типами та видами. Типологія охоплює всі джерела, тоді як класифікація за видами стосується лише писемних пам'яток. У межах корпусу писемних джерел з вітчизняної історії виділяють такі групи: літописи, законодавчі акти, ділові документи, приватні акти, статистичні матеріали, періодична преса; документи особистого характеру (спогади, щоденники, листи, біографії); літературні твори; публіцистика та політичні праці; наукові роботи, присвячені певним історичним періодам. Як можна помітити, види джерел, які застосовуються в історичній освіті сьогодні, загалом відповідають класифікації, прийнятій у джерелознавстві. Сучасні українські дослідники наголошують, що належність документа до певного виду не визначає його значущості: важлива інформація може міститися у джерелах будь-якого типу. Тому історик, вивчаючи епоху чи окремі події, повинен прагнути залучати якомога ширший спектр доступних джерел.

Отже, аналіз методичної та наукової літератури дає підстави стверджувати, що поняття «історичний документ» у методиці викладання має два трактування: вузьке – як першоджерело, архівний документ; і широке – як

будь-яке писемне свідчення, створене сучасниками чи очевидцями подій, тобто історіографічний документ.

Тому, на нашу думку, у процесі навчання історії історичним документом доцільно вважати всі писемні джерела, створені у відповідну епоху, які не лише передають учням необхідні факти, а й формують цілісне уявлення про історичний період. Вважаємо, що саме зіставлення та критичне осмислення першоджерел у поєднанні з історіографічними матеріалами дає учневі змогу виробити власне, незалежне бачення історичних подій, явищ і процесів.

Для студентства важливою є вміння робити усебічну джерелознавчу критику. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у джерелознавчій методиці сформувався окремий напрям, пов'язаний із розробленням підходів до опрацювання масових джерел (І. Ковальченко, В. Підгаєцький) та розширенням спектра методів (передусім міждисциплінарних), що застосовуються під час критичного аналізу історичних джерел. На способи інтерпретації текстів дедалі більше впливають концепції, які враховують специфіку історичної свідомості та наративу (від лат. *narro* – оповідаю, розповідаю), тобто мовної форми викладу, характерної для періоду створення джерела [24].

Перший рівень джерелознавчої критики – так звана «аналітична критика» – охоплює такі дослідницькі завдання: виявлення джерел; їхній первинний добір, групування й класифікацію; визначення відповідних методів і прийомів дослідження; текстологічний аналіз (реконструкція початкового тексту та його подальших нашарувань); з'ясування авторства, місця, часу, умов і мети створення джерела; оцінку його автентичності, повноти та достовірності викладених фактів. Для джерел, особливо рукописних, важливо також досліджувати зовнішні характеристики: папір і водяні знаки, гербові позначки, печатки, маргіналиї та інші елементи.

Другий рівень джерелознавчої критики – «джерелознавчий синтез» – спрямований на розв'язання таких завдань: встановлення взаємозв'язків між цим та іншими джерелами, зіставлення їх за рівнем достовірності й повноти, формування джерельного комплексу, який дозволяє всебічно дослідити певні

історичні події; визначення сукупності наявних наукових фактів, що стосуються теми, а також виявлення фактологічних прогалин, які необхідно заповнити для створення цілісної картини[24].

Робота із джерельною базою на семінарі вимагає від студента відповідної підготовки. Зокрема, він має знати:

1. Основні способи класифікації історичних джерел.
2. Специфіку підходів до використання історичних джерел у різні історичні періоди.
3. Ключові методи дослідження нарративних джерел.
4. Принципи створення основних видів історичних джерел.

Студент також повинен вміти в процесі роботи із історичними матеріалами:

1. Класифікувати історичні джерела за видами та типами.
2. Застосовувати відповідні методи та методики для роботи з вербальними та невербальними джерелами.
3. Формулювати питання до джерела та здійснювати його зовнішню й внутрішню критичну оцінку.
4. Аналізувати інформацію з джерел і перетворювати її на науковий текст.
5. Порівнювати рівень інформативності та достовірності різних історичних джерел.

П. Горохівський[21], йдучи услід за А. Бондарем виділяє наступні функції семінарських занять у вищій школі:

1. Інтеграція лекційного матеріалу з систематичною самостійною роботою студентів, поєднання теоретичної підготовки з практичними навичками.
2. Навчання студентів творчо працювати з підручниками, посібниками та історичними джерелами, складати реферати, готувати доповіді та виступати перед групою або курсом.
3. Розвиток творчого професійного мислення, а також умінь і навичок інтелектуальної діяльності.

4. Формування інтересу до науково-дослідної роботи в галузі історії, залучення до наукових досліджень кафедри та участі в проблемних групах.
5. Систематичний контроль знань, умінь і навичок студентів за окремими темами та розділами дисципліни.

Особливо важливою, хоча й часто недооціненою, є виховна функція семінару. Вона реалізується через зміст занять, особистість викладача, організацію навчального процесу (прикладом для студентів стає дисциплінованість, відповідальність та стриманість педагога, методи та прийоми викладання. Виховний ефект повинен інтегруватися природно в зміст заняття; штучні виховні моменти, як правило, не забезпечують його ефективності.

При вивченні історичних проблем необхідно дотримуватись усталених правил і методів історичної науки, тобто методології. Найважливіші з цих правил називають принципами. До основних принципів історичного пізнання належать об'єктивність, історизм, соціальний підхід та множинність підходів.

Принцип об'єктивності передбачає розгляд історичної реальності в цілому, без впливу особистих уподобань чи переконань дослідника, а також врахування різноманітності та суперечливості явищ. Принцип історизму означає вивчення історичного явища в його розвитку: коли і де воно виникло, які були його початкові ознаки, як воно змінювалось під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, яку роль воно відігравало на різних етапах, як його оцінювали сучасники та яка його сучасна роль і перспективи.

Соціальний підхід враховує соціальні та класові аспекти, інтереси різних груп і сукупність соціально-класових відносин. Принцип множинності підходів полягає у розгляді історичного явища з різних точок зору та під різними кутами.

Аналіз – це поділ об'єкта на складові частини, виділення його окремих сторін та вивчення кожної частини окремо та як частини цілого. Наприклад, життя суспільства включає політику (влада), економіку (власність), соціальні

відносини (класи, верстви) і духовне життя (культура). Щоб охарактеризувати суспільство, необхідно визначити всі ці складові

Синтез – це об'єднання елементів чи сторін об'єкта в єдине ціле. У прикладі з суспільством, потрібно поєднати всі сфери життя в загальну характеристику. Аналіз і синтез – взаємопов'язані розумові операції, від яких походять абстрагування (форма аналізу) і узагальнення (форма синтезу). Аналіз вивчає частини та їх зв'язки, синтез об'єднує їх у нове ціле. Правила проведення аналізу та синтезу: Розділити об'єкт на складові; Вивчити кожен частину окремо; Об'єднати частини в єдине ціле.

Порівняння – це встановлення подібності та відмінностей між предметами чи явищами. Воно допомагає виявляти нові зв'язки та глибше розуміти об'єкт. При порівнянні слід: Вибирати однорідні явища; Визначати суттєві ознаки через аналіз; Встановлювати якомога більше ознак подібності та відмінності; Визначати спільне та різне; Робити висновки.

Класифікація – це поділ предметів на групи за певною ознакою. Правила класифікації: Використовувати одну підставу для всього поділу; Сума компонентів має відповідати змісту поняття; Компоненти повинні взаємно виключати один одного; Розподіл на підкласи має бути безперервним, з найближчими підкласами.

Класифікація в історії використовується повсюдно, наприклад, при періодизації історичного розвитку. Історію людства поділяють на етапи залежно від основи суспільного життя: аграрне, індустріальне та інформаційне суспільство. Інший приклад – класифікація капіталістичних монополій за ступенем концентрації виробництва: картелі, синдикати, трести, концерни.

Узагальнення – об'єднання подібних об'єктів за загальними ознаками, що дозволяє виявити закономірності їх розвитку. Правила:

1. Порівняти об'єкти та виділити спільні і відмінні риси;
2. Проаналізувати сукупність об'єктів, визначивши суттєві та несуттєві ознаки;
3. Класифікувати об'єкти за суттєвими ознаками;

4. Об'єднати подібні об'єкти у єдину групу.

Аргументація – це логічне обґрунтування, спрямоване на переконання в істинності висновку. Складається з:

- **Висновку** – основної думки («Що?»);
- **Посилки** – доказу на користь висновку («Чому?»);
- **Припущення** – твердження без доказів;
- **Визначника** – обмеження, за яких висновок істинний;
- **Контраргументу** – доказу, що спростовує висновок.

Аргументація переконлива, якщо: посилки достовірні і несуперечливі; посилки відповідають висновку та підтримують його; враховані контраргументи та невисловлені компоненти, що не суперечать висновку.

Основні методи історичного пізнання: порівняльно-історичний, метод аналогій, статистичний (вибірковий, груповий), визначення причин за наслідками, встановлення цілей людей за їхніми діями, історикогенетичний метод (визначення зародку за зрілими формами), метод зворотних висновків, узагальнення формул, реконструкція цілого за частинами, оцінка духовного життя за матеріальною культурою, лінгвістичний метод.

Правила застосування порівняльно-історичного методу:

1. Порівнювати лише однорідні явища;
2. Вибирати суттєві ознаки та складати план порівняння;
3. Зважати на історичний контекст (принцип історизму);
4. Встановити спільні риси та відмінності;
5. Пояснити причини схожостей і відмінностей.

Цей метод не показує специфіку об'єкта і динаміку процесу; зазвичай використовується у вигляді порівняльної таблиці.

Правила застосування системно-структурного методу:

1. Розглядати явище або процес у цілісності, враховуючи зв'язки з іншими явищами;
2. Сприймати суспільство як систему, де взаємодія елементів створює нові якості;

3. Виділити структуру системи – внутрішню організацію та взаємодію елементів, що проходить три етапи: початковий (незбалансована структура), пік (максимальна ефективність), занепад (дестабілізація);
4. Визначити функцію системи – її призначення та взаємодію з іншими системами; система зазвичай спрямована на виконання певної соціальної функції і має властивість до самозбереження.

Історико-генетичний метод застосовується для вивчення походження певних явищ та процесів. Він передбачає з'ясування витоків явища через аналіз причинно-наслідкових зв'язків, відтворення його розвитку та мислення від окремого до загального.

Оцінка історичних явищ полягає у визначенні їх значущості. Історичні події можна оцінювати різними способами. Історична оцінка враховує масштаб впливу подій у часі та просторі. Політична оцінка спрямована на виявлення корисного досвіду, актуального для сьогодення. Моральна оцінка визначає відповідність людських вчинків моральним нормам і зазвичай виражається у схваленні або засудженні. При цьому слід враховувати як сучасні моральні стандарти, так і норми часу, що вивчається, оскільки вони можуть істотно відрізнятися.

Для впорядкування історичного матеріалу використовується стратегія «рамка цілі», яка допомагає зрозуміти логіку історичного процесу. Вона передбачає визначення чотирьох складових будь-якої події: мети, плану, дії та результату. Мета відображає бажання головних учасників або групи суспільства, план визначає шлях досягнення цієї мети, дія – фактичні кроки для її реалізації, а результат – наслідок, який може сприяти або заважати досягненню мети. Застосування цієї стратегії зручно оформлювати у вигляді таблиці.

Діалогічний метод навчання передбачає взаємодію викладача та учнів через створення інформаційно-пізнавальної суперечності між раніше засвоєними знаннями та новими умовами їх практичного застосування. Метою є залучення учнів до постановки та вирішення проблем, засвоєння нових понять

і способів дії. Виклад матеріалу відбувається у формі бесіди-повідомлення. Вказуючи на суперечності між фактами чи явищами, викладач створює проблемні ситуації, що спонукають учнів висувати припущення, доводити гіпотези та розвивати мовленнєві й пізнавальні навички. Сутність методу полягає у створенні другої (рідше першої) проблемної ситуації – суперечності між знаннями та практичним застосуванням. Метод є «перехідним» від викладання матеріалу до організації самостійної діяльності учнів і формує середній (виконавчо-дослідницький) рівень проблемності. Його застосовують, коли наявні знання учнів лише частково відповідають вимогам для вирішення навчальної проблеми.

Евристичний метод ґрунтується на взаємодії викладача та учнів, створюючи суперечність між теоретично можливим і практично застосовним способом вирішення проблеми. Він спрямований на організацію самостійної роботи учнів із частини навчальної програми за допомогою проблемно-пізнавальних завдань. Викладач подає матеріал у формі евристичної бесіди, дискусії або дидактичної гри, поєднуючи пояснення з постановкою проблемних питань, завдань чи експериментів. Це стимулює самостійну пошукову діяльність учнів, розвиток мовленнєвих і пізнавальних навичок та здатності вирішувати навчальні проблеми.

Дослідницький метод реалізується через створення суперечності між теоретичним рішенням проблеми і його практичною неможливістю. Мета методу – самостійне засвоєння учнями нових понять та способів інтелектуальної і практичної діяльності. Викладач разом з учнями створює проблемну ситуацію, організовує практичну роботу зі збору та систематизації фактів, пошукову діяльність, аналіз, формулювання проблем і їх вирішення. Учні виконують творчі завдання з практичним і теоретичним значенням, формуючи високий (дослідницько-евристичний) рівень проблемності. Цей метод застосовують, коли знання та вміння учнів у значній мірі відповідають вимогам для розв'язання навчальної проблеми, а діяльність передбачає

невідомий алгоритм і евристичні процедури, пов'язані з висуванням гіпотез, пошуком і застосуванням аналогій.

Програмований метод навчання базується на взаємодії викладача та учнів через створення інформаційно-пізнавальної суперечності між практичним результатом і нестачею знань для його теоретичного пояснення. Навчальний матеріал поділяється на етапи – питання, задачі, завдання – для організації поетапного самостійного опрацювання нового або повторення раніше вивченого. Викладач ставить запитання і проблемні завдання до кожної частини матеріалу, що стимулює учнів до самостійної теоретичної роботи, висування припущень, доведення гіпотез і перевірки правильності їх вирішення. Вибір методу навчання залежить від дидактичної мети, змісту матеріалу, пізнавальних можливостей учнів та підготовки викладача. Процес засвоєння навчального матеріалу проходить чотири рівні. Перший рівень – запам'ятовування, коли учень знайомиться з об'єктом за його основними ознаками. Другий рівень – розуміння, що передбачає усвідомлення зв'язків між явищами та вміння описати об'єкт. Третій рівень – практичне застосування знань у розв'язанні завдань. Четвертий рівень – творче перенесення знань, коли учень вільно оперує матеріалом і здатен свідомо трансформувати його у нових умовах.

Для першого рівня ефективні методи показового та діалогічного викладання, для другого – діалогічний та евристичний методи, для третього – евристичний і дослідницький, а для четвертого – дослідницький та програмований методи. Вибір методу залежить не лише від мети, а й від змісту навчального матеріалу та пізнавальних можливостей учнів.

Навчальний матеріал містить основну інформацію, що перетворюється на знання, та допоміжну, що полегшує її засвоєння. При застосуванні проблемно-розвиваючого навчання враховують підготовку учнів, їх готовність до самостійної роботи, уміння планувати навчальну діяльність і здійснювати самоконтроль. Учні самостійно визначають рівень складності проблемних

завдань, який повинен бути оптимальним – не надто легким і не надто складним, щоб підтримувати мотивацію.

Рівень трудності завдань визначається співвідношенням між об'єктивною складністю та пізнавальними можливостями учнів. Поняття «складність» описує властивості завдання, а «трудність» включає ще й суб'єктивні можливості учня. Проблемність і рівень проблемності відображають ступінь невідповідності між наявними знаннями та уміннями учня і необхідними для розв'язання навчальної проблеми. Проблемна ситуація виникає, коли учневі бракує знань або навичок для вирішення завдання, а рівень проблемності показує, наскільки ця невідповідність впливає на процес засвоєння матеріалу.

Рівень трудності проблемного завдання визначається співвідношенням складності завдання та рівня проблемності учня. Проблемна ситуація виникає тоді, коли навчальний матеріал, поданий за допомогою методів проблемно-розвиваючого навчання, не повністю відповідає підготовці учнів. Тому завдання має перебувати в «діапазоні проблемності» учня, щоб у процесі активної розумової діяльності він зміг його вирішити та засвоїти нові знання.

Якщо у учнів є значні прогалини в опорних знаннях і вміннях або вони не підготовлені до проблемно-пошукової діяльності, застосовують показовий метод, орієнтований на низький рівень трудності завдання. Він передбачає осмислення матеріалу, зіставлення нового з уже вивченим, доведення гіпотези та перевірку правильності вирішення проблеми.

За незначних прогалин у знаннях та певної підготовленості до самостійної роботи використовують діалогічний метод, що відповідає середньому рівню трудності завдання. Він передбачає осмислення матеріалу, виконання практичної роботи спільно з викладачем, доведення гіпотези та самостійну перевірку правильності рішення.

Якщо учні мають достатній обсяг знань і вмінь, а також підготовлені до проблемно-пошукової діяльності, застосовують евристичний метод, орієнтований на високий рівень трудності. Він вимагає активної участі в аналізі

проблемної ситуації, висування припущень, самостійного доведення гіпотези та перевірки правильності вирішення проблеми.

Для учнів із високим рівнем знань і підготовленості до самостійної роботи використовують дослідницький метод, який відповідає дуже високому рівню трудності завдання. Учні шукають невідомий алгоритм, активно аналізують проблемну ситуацію, самостійно висувають припущення, доводять гіпотези та перевіряють правильність рішення.

Вибір методу залежить також від рівня методичної підготовки вчителя. Якщо він не вміє правильно поєднати мету навчання зі змістом матеріалу та пізнавальними можливостями учнів, процес навчання може стати або надто простим, обмежуючи самостійність учнів, або надто складним, що знижує мотивацію.

Основні труднощі при плануванні та застосуванні методів проблемно-розвиваючого навчання полягають у розробці дидактичного матеріалу (проблемних задач і завдань), використанні наочних і технічних засобів. Для того щоб проблемна ситуація була зрозуміла учням і стимулювала розумову діяльність, її часто необхідно візуалізувати, що допомагає перетворити її на справжню проблему для розв'язання.

Варіанти самостійної роботи учнів з документами (К. Баханов) включають кілька рівнів діяльності. Документація (ілюстрація) передбачає використання документа як підтвердження основних положень підручника. Доповнення полягає у виявленні нових фактів, осіб або зв'язків, які доповнюють знання учня. Дослідження – це лабораторно-практична робота, під час якої учні аналізують документ, переважно відібраний вчителем, як основне джерело інформації. Широке дослідження передбачає самостійний добір джерел, їх критичний аналіз, узагальнення та роботу з матеріалом відповідно до обраної теми та мети дослідження.

Метод послідовно-текстуального вивчення джерел (О. Степаніщев) включає кілька етапів. По-перше, виявлення ідей джерела, виділення основних положень, формулювання продуктивно-пізнавальних запитань, складання та

запис відповідей. По-друге, аналіз авторських запитань, що передбачає роботу над питаннями, які ставить автор, порівняння власних відповідей із відповідями автора. По-третє, аналіз подій, фактів та персоналій, а також зіставлення історичного досвіду з сучасністю – вибір прикладів із джерела та роздуми над можливістю їх реалізації сьогодні.

Текстуальний аналіз джерела інформації (Л. Задорожня) передбачає відповіді на такі питання: яка назва документа, хто автор, його життєва, політична чи соціальна позиція, де і коли створено документ, для кого він призначений, з якою метою написаний, до якого виду джерел належить, чи поділено на частини та які вони мають назви, чи містить документ незнайомі слова та їх значення, до якого історичного періоду належить джерело.

Пам'ятка для учнів 10 класу (Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмолівський, С. Білоножко, О. Зайцева) допомагає систематично аналізувати документи. Учні повинні визначити тип документа: щоденниковий запис, лист (приватний чи офіційний), спогади, публічне звернення, політичний документ (звіт, протокол, резолюція, постанова, декларація), дипломатичне послання, уривок із наукового дослідження. Необхідно визначити автора, його статус, політичну, національну, етнічну та службову належність і те, як це впливає на ставлення до подій. Важливо з'ясувати, чи ґрунтується документ на особистому досвіді автора, чи він був очевидцем подій, чи брав участь у них. Учні також оцінюють факти, що допомагають визначити мету документа, його адресата, час створення, а також характер викладу: чи автор просто повідомляє факти, чи містить погляди, висновки та рекомендації. Важливо звертати увагу на об'єктивність викладу та можливу упередженість автора щодо певних груп чи точок зору.

Завдання для роботи з історичними документами (В. Мисан) передбачають кілька етапів. Спершу слід визначити головну ідею документа та дати характеристику подіям, особам або історичним явищам, про які йдеться. Далі необхідно виділити найголовніше зі змісту документа та записати у зошит, після чого зробити власні висновки щодо його змісту. Ураховуючи інформацію

з параграфу підручника та документа, учень повинен оцінити діяча або подію, зробити висновки та порівняти їх із викладом документа. Для кращого засвоєння матеріалу рекомендується скласти таблицю за схемою, законспектувати документ у вигляді плану, тез, хронологічної таблиці або окремих цитат. Також корисно порівняти документ зі змістом іншого джерела та визначити спільні й відмінні риси, а також можливі протиріччя основних положень.

Пам'ятка по роботі з візуальними джерелами (І. Нікітіна) пропонує аналіз картин, плакатів або інших образотворчих матеріалів. Учні повинні визначити автора, зображення, назву та підпис, мету створення твору, співвідношення зображеного та підпису, час і місце подій, характерні ознаки місця, соціальні групи, які зображені, а також оцінити позицію автора та мотиви вибору складу учасників.

Організаційні етапи роботи з документом (О. Пометун, Г. Фрейман) включають демонстрацію зразка аналізу документа вчителем, подальший аналіз під керівництвом учителя, поєднання роботи під керівництвом та самостійної роботи, а також повністю самостійне вивчення документа в класі та вдома. Прийоми роботи учнів з документами на уроках історії включають пояснювальне та коментоване читання, вибіркового переказ джерела, самостійний аналіз документа з відповідями на репродуктивні, продуктивні та творчі запитання, порівняльне зіставлення двох документів, що доповнюють один одного, та критичну оцінку документа[48].

Система завдань та запитань для роботи з учнями 10-х класів (Л. Задорожня) включає завдання на відображення та опис окремих подій і явищ за допомогою історичних документів, на аналіз історичного матеріалу, на порівняння подій та явищ, на пояснення та оцінку історичних фактів на основі різних джерел, на прогноз подій та явищ, а також на формування власного погляду та критичного ставлення до інформації.

Дослідницька робота учнів на уроках історії (К. Баханов) включає загальну схему аналізу історичних фотографій (Р. Страдлінг) [13]. Учні повинні

відповісти на запитання: що відбувається на фотографії, хто зображений, чим займаються люди, які об'єкти присутні, коли і в яку пору року зроблено знімок, чи це природна фотографія або спеціально позована, які інші історичні джерела допоможуть перевірити достовірність висновків, що відомо про події на фото та чи відповідає фотографія на потрібні питання.

Правила роботи з карикатурою (Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмолівський) передбачають опис зображених персонажів та фону, визначення художніх засобів, за допомогою яких зображені об'єкти, та оцінку особливостей подачі інформації автором [40].

3.2. Аналіз семінарського заняття із використанням історичних джерел на тему: «Церковне життя на Сумщині у 1920-х рр»

У межах дослідження було проведено навчальний семінар для студентів на тему «Церковне життя на Сумщині у 20-х рр. ХХ ст.», метою якого було формування у студентів уявлення про особливості перебігу церковного життя на прикладі Сумського краю, розвиток критичного мислення, виховання інтересу до краєзнавчих досліджень та професійної орієнтації в історичній сфері.

Семінар мав наступні цілі: Навчальна: ознайомлення студентів із специфікою церковного життя Сумщини у 1920-х роках; Виховна: формування інтересу до історії рідного краю та краєзнавчих досліджень; Розвиваюча: розвиток аналітичного та критичного мислення; Профорієнтаційна: стимулювання професійної зацікавленості у сфері історії та краєзнавства.

Для проведення семінару використовувалися сучасні технології дистанційного навчання: платформа Meet, ноутбук та доступ до інтернету. Викладач демонстрував презентаційний матеріал, документи та ілюстрації, що дозволило забезпечити наочність та активну участь студентів у процесі навчання. У ході підготовки семінару були виділені ключові поняття та терміни: автокефалія, митрополит, репресії, клір, які стали основою для опанування студентами тематичного матеріалу. Джерельна база семінару

включала наукові публікації та монографії: роботи Ігнатуші [31], Оліцького [44], Сотника [6,7] та Чучаліна [57], що висвітлюють як репресивну політику радянської влади щодо церкви, так і процес становлення автокефалії на Сумщині.

Семінар розпочався з організаційного моменту, що включав перевірку присутності, налаштування студентів на активну роботу та ознайомлення з темою заняття. Цей етап був важливим для створення робочої атмосфери та формування готовності до обговорення складних історичних процесів, пов'язаних із репресіями проти церкви на Сумщині. Виступ викладача містив короткий історичний екскурс у контекст радянської антирелігійної політики 1920–1930-х років.

Структура семінару передбачала послідовне розкриття трьох тематичних блоків:

1. **Репресивна політика радянського уряду проти церкви.**
Дослідження джерел та літературних матеріалів дозволило проаналізувати конкретні випадки гонінь на церкву в Сумському регіоні. Студенти брали участь у дискусії щодо методів, що застосовувалися владою, та їх наслідків для місцевого населення та духовенства.
2. **Становище духовенства у тогочасних умовах.**
Семінар показав, що радянські репресії суттєво вплинули на соціальне та матеріальне становище кліру. Студенти аналізували свідчення документів, оцінювали вплив політичних обмежень на життя священників і парафій, що сприяло розвитку критичного мислення та вміння працювати з історичними джерелами.
3. **Становлення автокефалії на Сумщині.**
У цьому блоці розглядалося значення процесу автокефалії для місцевої православної церкви та роль митрополитів і активістів у його реалізації. Студенти створювали хронологічні схеми подій, що сприяло закріпленню матеріалу та формуванню системного розуміння історичних процесів.

З джерел видно, що каральні органи активно використовували такі методи: Облік та стеження за священнослужителями, створення «чорних списків» священників, які підлягали арешту (6, с. 45–48). Закриття церков та вилучення церковного майна, що зменшувало вплив духовенства на населення (6, с. 52–55). Пропагандистська кампанія, спрямована на дискредитацію церкви серед сільського населення (6, с. 60–62). Викладач підкреслив, що для розуміння репресій недостатньо знати лише загальні факти – необхідно опиратися на документи, які містять конкретні дати, імена та постанови органів влади.

Заслуховування доповідей учнів:

1. **«Роль каральних органів у розгортанні репресивної антирелігійної політики в регіоні»** У доповіді було зазначено, що органи НКВС та місцеві партійні структури виконували централізовані завдання з ліквідації церковного впливу. Використано документи: наприклад, протоколи допитів священників та постанови про арешти, які демонструють системність і жорстокість репресій (6, с. 48–50).

2. **«Форми боротьби духовенства з політикою радянського режиму»** Доповідачі навели приклади пасивного і активного спротиву духовенства: таємне проведення обрядів, створення парафіяльних комітетів, звернення до вищих церковних інстанцій. Сотник підкреслює, що духовенство часто діяло на межі допустимого, ризикувавши свободою та життям (6, с. 68–70).

3. **«Українізація церковного життя на Сумщині та розвиток автокефалії»**. В доповіді було розглянуто, як у 1920-х роках відбувався процес українізації богослужінь та видання літератури українською мовою. Використано документи про діяльність В. Липківського та спроби встановлення автокефалії, які підтверджують прагнення духовенства до національного відродження та незалежності церковного життя (6, с. 75–80).

Під час обговорення студентам було запропоновано оцінити роль населення у протистоянні влади і духовенства. За документами видно, що

сільське населення часто підтримувало священників морально, надаючи прихисток та допомогу, але масового опору владі не відбувалося через страх перед репресіями (6, с. 55–58).

Щодо форм боротьби духовенства, студентами було відзначено, що духовенство використовувало легальні та напівлегальні методи: звернення до церковної ієрархії, роботу у громадах, ведення таємної документації. В обговоренні потенціалу церкви як джерела національного відродження студенти відзначили, що українізація богослужінь і підтримка культурних ініціатив могли стати підґрунтям для формування національної самосвідомості, але радянський режим систематично цьому заважав.

Підсумкова частина семінару включала узагальнення основних фактів та висновків, відповіді на запитання студентів та обговорення значення історії церкви для краєзнавчих досліджень. На завершення семінару проводилося опитування студентів щодо їхніх вражень і отриманих знань, а також обговорення можливостей подальших самостійних краєзнавчих досліджень. Проведений семінар дозволив не лише опанувати історичний матеріал, а й розвинути у студентів навички критичного аналізу, роботи з документами та формування власних висновків на основі наукових джерел.

Студентам запропоновано скласти історичний портрет В. Липківського. Ця робота потребує самостійного пошуку джерел і літератури, що дасть змогу глибше оцінити роль Липківського у процесі українізації церковного життя та протистоянні репресіям.

Семінар успішно поєднав теоретичний виклад викладача з активною роботою студентів і аналізом первинних документів. Матеріали О. Сотника [6] дозволили конкретизувати історичні факти, показати особисті долі священників та їх роль у суспільному житті регіону. Семінар сприяв розвитку критичного мислення та навичок роботи з історичними джерелами.

Дослідження показало, що для вивчення становища православної церкви на Сумщині у 1920–1930-х роках найважливішими є різні типи історичних джерел. Найбільш чисельною та інформативною групою джерел є архівні

документи радянських органів влади та репресивних структур. До них належать постанови партійних і виконавчих органів, матеріали антирелігійних комісій, звіти місцевих органів ДПУ–НКВС, протоколи допитів духовенства, списки закритих храмів та конфіскованого майна. Ці документи відображають офіційну позицію держави щодо православної церкви та механізми реалізації антирелігійної політики на Сумщині. Під час семінарських занять такі джерела є особливо корисними для аналізу репресивних практик, формування в студентів уміння працювати з нормативними актами та розуміти логіку дій тоталітарної влади. Водночас вони потребують обов'язкового критичного осмислення через ідеологічну заангажованість і тенденційність.

Важливу групу становлять опубліковані офіційні матеріали радянського часу, зокрема законодавчі акти, інструкції, постанови про «відокремлення церкви від держави», а також матеріали антирелігійних кампаній. Їх використання під час семінарів дає змогу простежити еволюцію державної політики у сфері релігії та співвіднести загальносоюзні рішення з їх реалізацією на регіональному рівні. Робота з такими джерелами сприяє формуванню у студентів навичок аналізу офіційного дискурсу та виявлення розбіжностей між декларованими принципами і реальною практикою.

Окрему та надзвичайно цінну категорію становлять джерела особового походження: листи, спогади, щоденники священників і мирян, усні свідчення очевидців подій. Саме ці матеріали дозволяють відтворити повсякденне життя православних громад Сумщини, показати реальний вплив репресій на духовенство і віруючих, а також розкрити форми прихованого релігійного життя. У дидактичному аспекті такі джерела є особливо ефективними, оскільки сприяють емоційному залученню студентів, розвитку емпатії та глибокому розумінню людського виміру історичних подій. Їх використання під час семінарів стимулює дискусію та формування навичок інтерпретації суб'єктивних свідчень.

Вагоме місце у джерельній базі посідають матеріали місцевої періодичної преси Сумщини 1920–1930-х рр., які відображають офіційну антирелігійну

пропаганду та ставлення влади до церкви. Аналіз газетних публікацій під час семінарських занять дозволяє студентам простежити механізми формування негативного образу духовенства, виявити пропагандистські кліше та оцінити роль преси у поширенні атеїстичних ідей. Це сприяє розвитку медіаграмотності та критичного ставлення до інформаційних джерел.

Значну методичну цінність мають також статистичні та довідкові матеріали (дані про кількість храмів, духовенства, релігійних громад), які дозволяють кількісно оцінити масштаби змін у церковному житті Сумщини. Їх залучення під час семінарів сприяє формуванню в студентів умінь працювати з кількісними показниками, будувати узагальнення та робити аргументовані висновки.

У процесі дослідження встановлено, що ефективне використання класифікованих історичних джерел під час семінарських занять забезпечує комплексний підхід до вивчення теми. Поєднання офіційних документів, особистих свідчень і матеріалів преси створює умови для багатопланового аналізу історичних подій, формує у студентів навички порівняння різних типів джерел та усвідомлення їх інформативних можливостей і обмежень.

Практичне застосування історичних джерел у навчальному процесі, зокрема під час семінарів, сприяє активному засвоєнню матеріалу студентами. Аналіз проведеного заняття показав, що використання документів, свідчень і архівних матеріалів надає студентам можливість самостійно робити висновки, порівнювати точки зору і формувати власне розуміння історичного процесу. Робота з джерелами стимулює розвиток аналітичних умінь, навчання аргументувати свої судження та оцінювати достовірність інформації. Такі методи підвищують інтерес студентів до теми, роблять навчання більш інтерактивним та сприяють глибшому усвідомленню складної історичної ситуації, що склалася.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставленої мети та завдань магістерського дослідження було здійснено комплексний аналіз становища православної церкви на Сумщині у 1920–1930-х рр., а також визначено можливості дидактичного забезпечення цієї теми під час викладання у закладах передвищої освіти.

Аналіз історичних джерел засвідчив, що у 1920-х роках радянська влада реалізовувала цілеспрямовану та системну політику обмеження діяльності православної церкви, яка на Сумщині мала особливо відчутні наслідки. До ключових репресивних заходів належали конфіскація церковних цінностей, закриття храмів, ліквідація монастирів, адміністративний тиск на церковні громади та переслідування духовенства. Зокрема, у Сумах, Лебедині, Охтирці, Ромнах упродовж 1920-х рр. було вилучено майно низки храмів, а окремі культові споруди передано під клуби, склади або господарські потреби. Влада намагалася повністю підпорядкувати церковну структуру місцевим органам управління, що фактично позбавляло громади права самостійно вирішувати внутрішні питання. Унаслідок цього на Сумщині відбулося значне скорочення кількості діючих парафій, що сприяло формуванню атмосфери страху та соціальної напруги серед віруючого населення.

Водночас православне духовенство регіону, попри постійний тиск з боку держави, залишалося важливим чинником духовного та морального життя місцевих громад. Священники не лише здійснювали богослужбову діяльність, а й виконували роль моральних авторитетів, хранителів традицій і культурної пам'яті. У селах Сумського, Конотопського та Глухівського повітів духовенство часто підтримувало громади у періоди соціальної нестабільності, організовувало неофіційні зібрання вірян, хрещення та вінчання у приватних помешканнях. Адаптація до нових умов змушувала священнослужителів шукати приховані форми пастирської діяльності, що свідчить про їхню стійкість і прагнення зберегти релігійну ідентичність населення Сумщини.

Особливе місце у церковному житті 1920-х рр. посідав автокефальний рух в українському православ'ї. Його поширення на Сумщині було пов'язане з

прагненням частини духовенства і вірян до національного та церковного самовизначення. У регіоні фіксується діяльність парафій, що орієнтувалися на Українську автокефальну православну церкву, особливо у південних районах області. Однак автокефальний рух зазнавав подвійного тиску – з боку радянської влади та з боку прихильників традиційної церковної ієрархії. Це призводило до внутрішніх конфліктів і послаблення позицій православ'я загалом, але водночас сприяло формуванню локальної церковної ідентичності, тісно пов'язаної з українськими національними традиціями.

У 1930-х роках становище православної церкви на Сумщині зазнало різкого та всебічного погіршення внаслідок посилення антирелігійної політики радянської держави, кульмінацією якої стали події «Великого Терору» та трагедія Голодомору 1932–1933 рр. Саме в цей період репресивні заходи щодо церкви набули системного й масового характеру, що призвело до фактичного знищення відкритого релігійного життя в більшості населених пунктів області. Масове закриття православних храмів, їх перепрофілювання під клуби, школи, зерносковища або господарські приміщення, конфіскація церковного начиння та ікон стали типовими проявами державної політики. Особливо гостро ці процеси проявилися у сільській місцевості Сумщини, зокрема в районах Лебединщини, Недригайлівщини, Роменщини, де традиційно сильні позиції православ'я були майже повністю зруйновані адміністративними методами.

Паралельно з ліквідацією матеріальної бази церкви влада здійснювала масштабні репресії проти духовенства та активних парафіян. Арешти, судові переслідування, заслання до таборів або фізичне знищення священнослужителів стали звичним явищем для 1930-х років. У багатьох громадах Сумської області богослужбове життя припинилося не лише через закриття храмів, а й через повну відсутність священників. Політика «Великого Терору» сприяла формуванню атмосфери страху, яка змушувала віруючих приховувати свою релігійність і відмовлятися від публічних проявів віри.

Трагедія Голодомору 1932–1933 рр. ще більше ускладнила становище православної церкви та її вірян. Масове голодування, виснаження населення та

зростання смертності призвели до руйнування традиційних форм громадського й релігійного життя. У цих умовах духовні потреби багатьох людей відступали на другий план перед боротьбою за фізичне виживання. Водночас для частини населення саме віра та релігійні переконання ставали джерелом внутрішньої опори, надії та морального заспокоєння в умовах тотального насильства й соціальної катастрофи. Навіть за відсутності храмів православна традиція продовжувала існувати у формі приватної молитви, збереження релігійних звичаїв та усної передачі віровчення.

Життя православного духовенства у 1930-х роках характеризувалося постійною загрозою арештів і переслідувань, що змушувало священників Сумщини діяти в умовах повної невизначеності та ризику. Значна частина духовенства стала жертвами репресій за сфабрикованими звинуваченнями в «контрреволюційній» або «антирадянській» діяльності. Ті ж священники, яким вдалося уникнути арештів, були змушені перейти до напівлегального або повністю таємного служіння. Домашні богослужіння, індивідуальна пастирська опіка, хрещення та відспівування в приватних помешканнях, неформальні контакти з віруючими стали основними формами збереження релігійного життя на Сумщині.

Незважаючи на катастрофічні втрати церковних кадрів, руйнування інституційних структур і жорсткий державний контроль, православна традиція в регіоні не була повністю знищена. Її збереження на рівні родинних практик, колективної пам'яті та внутрішніх переконань свідчить про глибоке вкорінення православ'я у суспільній свідомості населення Сумщини. Досвід 1930-х років показав, що навіть у найбільш репресивних умовах православна церква залишалася важливим духовним чинником, здатним забезпечити моральну підтримку та збереження ідентичності частини суспільства.

Окрему увагу в роботі приділено аналізу історичних джерел як основи вивчення зазначеної проблематики. Дослідження показало, що для реконструкції становища православної церкви на Сумщині у 1920–1930-х рр. важливе значення має розмежування джерельної бази за типами, походженням і

функціональним призначенням. Найбільш чисельною та інформативною групою джерел є архівні документи радянських органів влади та репресивних структур. До них належать постанови партійних і виконавчих органів, матеріали антирелігійних комісій, звіти місцевих органів ДПУ–НКВС, протоколи допитів духовенства, списки закритих храмів та конфіскованого майна. Ці документи відображають офіційну позицію держави щодо православної церкви та механізми реалізації антирелігійної політики на Сумщині. Під час семінарських занять такі джерела є особливо корисними для аналізу репресивних практик, формування в студентів уміння працювати з нормативними актами та розуміти логіку дій тоталітарної влади. Водночас вони потребують обов'язкового критичного осмислення через ідеологічну заангажованість і тенденційність.

Важливу групу становлять опубліковані офіційні матеріали радянського часу, зокрема законодавчі акти, інструкції, постанови про «відокремлення церкви від держави», а також матеріали антирелігійних кампаній. Їх використання під час семінарів дає змогу простежити еволюцію державної політики у сфері релігії та співвіднести загальносоюзні рішення з їх реалізацією на регіональному рівні. Робота з такими джерелами сприяє формуванню у студентів навичок аналізу офіційного дискурсу та виявлення розбіжностей між декларованими принципами і реальною практикою.

Окрему та надзвичайно цінну категорію становлять джерела особового походження: листи, спогади, щоденники священників і мирян, усні свідчення очевидців подій. Саме ці матеріали дозволяють відтворити повсякденне життя православних громад Сумщини, показати реальний вплив репресій на духовенство і віруючих, а також розкрити форми прихованого релігійного життя. У дидактичному аспекті такі джерела є особливо ефективними, оскільки сприяють емоційному залученню студентів, розвитку емпатії та глибшому розумінню людського виміру історичних подій. Їх використання під час семінарів стимулює дискусію та формування навичок інтерпретації суб'єктивних свідчень.

Вагоме місце у джерельній базі посідають матеріали місцевої періодичної преси Сумщини 1920–1930-х рр., які відображають офіційну антирелігійну пропаганду та ставлення влади до церкви. Аналіз газетних публікацій під час семінарських занять дозволяє студентам простежити механізми формування негативного образу духовенства, виявити пропагандистські кліше та оцінити роль преси у поширенні атеїстичних ідей. Це сприяє розвитку медіаграмотності та критичного ставлення до інформаційних джерел.

Значну методичну цінність мають також статистичні та довідкові матеріали (дані про кількість храмів, духовенства, релігійних громад), які дозволяють кількісно оцінити масштаби змін у церковному житті Сумщини. Їх залучення під час семінарів сприяє формуванню в студентів умінь працювати з кількісними показниками, будувати узагальнення та робити аргументовані висновки.

У процесі дослідження встановлено, що ефективне використання класифікованих історичних джерел під час семінарських занять забезпечує комплексний підхід до вивчення теми. Поєднання офіційних документів, особистих свідчень і матеріалів преси створює умови для багатопланового аналізу історичних подій, формує у студентів навички порівняння різних типів джерел та усвідомлення їх інформативних можливостей і обмежень.

Практичне використання історичних джерел у процесі викладання теми у закладах передвищої освіти доводить їхню високу дидактичну цінність. Аналіз семінарського заняття з використанням архівних документів та свідчень очевидців показав, що такий підхід сприяє формуванню у студентів навичок критичного мислення, вміння аналізувати різні точки зору та самостійно робити обґрунтовані висновки. Залучення матеріалів з історії Сумщини підвищує пізнавальний інтерес, робить навчання більш наочним і наближеним до регіонального контексту, що є особливо важливим у підготовці майбутніх фахівців гуманітарного профілю.

Таким чином, проведене дослідження доводить, що історія православної церкви на Сумщині у 1920–1930-х рр. є важливою складовою регіональної та

загальноукраїнської історії, а її вивчення у навчальному процесі сприяє глибшому розумінню складних соціально-політичних процесів радянської доби та формуванню історичної свідомості студентської молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ:

ДЖЕРЕЛА:

1. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919 – 1938). За документами ГДА СБУ [уп. І. Бухарев та ін.]. *З архівів ВУЧК ДПУ НКВД КДБ*. 2005. № 1-2. С. 15–344.
2. Реабілітовані історією. Сумська обл/ гол. редкол.: Тронько П. Т. Суми: Мрія-1. 2005. Кн. 1. 752 с.
3. Реабілітовані історією. Сумська обл/ обл. редкол.: Яговдик І. О. (голова) [та ін.]. Суми: Мрія-1. 2013. Кн. 2. 756 с.
4. Реабілітовані історією. Чернігівська обл/ обл. редкол.: Хоменко В. М. (голова) [та ін.] ; [упоряд.: О. Б. Коваленко та ін.]. 2008. Кн. 1. 798 с.
5. Реабілітовані історією: Чернігівська обл. / Упорядники: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. Чернігів: Деснянська правда, 2011. Кн.3. 597 с.
6. Сотник О. Репресії проти церкви на Сумщині (1918 – 1988 рр.). Вип.1. Суми: Собор, 2005. 116 с.
7. Сотник О. Репресії проти церкви на Сумщині (1918 – 1988 рр.). Вип. 2. Суми: Мак Ден, 2007. 124 с.

ЛІТЕРАТУРА:

8. Аверін І.І. НКВС УСРР як знаряддя партійно-державного апарату в боротьбі проти церкви (20-ті роки ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2004. Вип. XVII.
9. Бабенко Л. «Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК...»: інструменти антирелігійної політики 1920 - 1930-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. Вип. 1. С. 333–352.
10. Бабенко Л. Участь органів ВЧК-ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2004. Вип. 22. С. 410–428.

11. Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «Великого Терору». Статистичний аспект. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 2.
12. Бажан О. Золотарьов В. Командир «великоготерору» на Сумщині (ОлексійКудринський).*Сумськастаровина*. 2009.№ 38–39. С. 156– 63.
13. Баханов К. О. Дослідницька робота учнів на уроках історії. Харків: Основа, 2004. 128 с.
14. Бобко Т. Г. Сім'я православного священнослужителя в 20-30х ррХХст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2006. Вип. ХХ.
15. Бобко Т. Г. Ставлення православного духовенства до українізації церковного життя в 20-х рр. ХХ ст. *Сумська старовина*. 2003. № XI–XII. С. 75–79.
16. Бойко О. (2025). Методика викладання історії у вищій школі: специфіка та особливості. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)*. 2. 44–50.
17. Бойко О. «Нелегальні» методи протидії православної церкви антирелігійній політиці в Україні у 1920–1930-х рр.*Вісник Дніпропетровського університету: серія «Історія та археологія»*. 2011. Випуск 19. С. 80–87
18. Бойко О. В. «Легальні» методи опору православної церкви атеїстичній політиці більшовиків в Україні у 1920 – 1930-х рр.*Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*. 2010. Вип. 18. С. 69–79.
19. Вовк О. В. Боротьба більшовиків проти церкви й релігії як складова нищення традиційного світогляду українського селянства (1920-ті роки).*Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44. Т. 1. С. 167–171.
20. Гевко О. Макогончук Н. Інноваційні Методи Викладання Історії України У Вищих Навчальних Зкладах В Контексті Дистанційної Освіти.

(2022). *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні науки.* 28(1). 85–98.

21. Горохівський П. І. *Методика викладання історичних дисциплін у вищій школі: Курс лекцій: Навчальний посібник для магістрантів денної та заочної форми навчання.* Умань: ПП Жовтий О., 2012

22. Грузова Т. «Контрреволюціонери в рясі»: як знищували духовенство в радянській Україні (1932 – 1933 рр.). *Історичні і політологічні дослідження.* 2020. № 1. С. 68–85.

23. *Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с.*

24. *Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон-Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2008. 568 с.*

25. *Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.*

26. Єрмоленко А. О. Як працювати з джерелами інформації на уроках історії. *Історія в школах України.* 2007. №7. С. 35–38.

27. Зінченко А. Українізація церковного життя на Сіверщині й Середньому Подніпров'ї (за матеріалами історій парафій УАПЦ 1917 – 1925 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2011. Вип. 5. С. 343–358.

28. Ігнатуша, О. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави. *Сумська старовина.* 2003. № 11–12. С. 80–84

29. Ігнатуша О. М. Організація місцевої влади Української автокефальної православної церкви (20-ті рр. ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2010. Вип. XXVIII. С. 180–185.

30. Ігнатуша О. М. Парафіяльні священники в умовах Голодомору 1932 – 1933 р. *ZaporizhzhiaHistoricalReview.* 2022. Vol. 6 (58).P. 174–181.

31. Ігнатуша О. М. Соборно-єпископська церква на Сумщині у 20-30 роках ХХ ст. *Сумська старовина*. 2002. № Х. С. 76–81.
32. Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф. Історичне джерелознавство: підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ, 2003. 176 с.
33. Ковбасюк Т.Л. Традиції та новації у використанні писемних джерел на уроках історії України. *Історія в школах України*. 2008. №11–12. С. 46–48.
34. Комаров Ю. Використання історичних джерел у викладанні історії. *Історія України*. 2004. №36. С.10–13.
35. Киридон А. Духовенство в радянській Україні 1920-1930-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. № 14.
36. Кубенко І. М. Що таке компетентність і як її розуміють в освіті. *Теорія та методика управління освітою*. 2010. Вип. 1. URL:<http://umo.edu.ua/subdomains/do/tme/docs/Dod/1.../kubenko.pdf>(дата звернення 22.09.2025).
37. Лаврик Г. В. Законодавче обмеження економічного функціонування церкви і релігійних організацій в радянській Україні 1920-х рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2004. Вип. XVIII.
38. Левітас Ф. Л., Салата О. О. Методика викладання історії. Практикум для вчителя. Харків: Основа, 2007. 112 с.
39. Макарська А. І. Пристосування представників чорного духовенства до умов «безрелігійного суспільства» в УРСР в 20 – 30-ті рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXIX. С. 161–165.
40. Мисан В. О. Час повернутися до історичних джерел. *Історія в школах України*. 2009. №21. С. 14–18.
41. Мороз П. В. Проблемне навчання та дослідницькі методи на уроках історії. *Історія в школах України*. 2009. №10. С. 16–17.

42. Мошик І. В. Українська автокефальна православна церква у Глухові у 20-ті – 30-ті роки ХХ ст. *Сіверщина в історії України*. Вип. 10, 2017. С. 364 – 368.
43. Нагаєв В. Методика викладання у вищій школі: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. 232 с.
44. Оліцький В. О. Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки). Суми: Триторія, 2018. 242с.
45. Оліцький В. Преса Сумщини як репресивно-пропагандистський інструмент антицерковної політики початку 1920-х рр. *Сумська старовина*. 2016. № XLIX. С. 83 – 91.
46. Пащенко В. Більшовики і православна церква. Війна замість співпраці. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2005. Вип. 19. С. 228 – 239.
47. Подкур Р. Деякі стереотипи світогляду чекістів під час «Великого терору» (1937–1938 рр.). *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2008. Вип. 23. С. 255–263.
48. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі: навчально-методичне видання. Київ: Генеза, 2006. 328 с.
49. Поцулко О. А. Еволюція автокефального руху. (1917–1936). *Наука. Релігія, Суспільство*. 2008. № 2.
50. Савчук Т. Г. Дозвілля православного духовенства в 20-х роках ХХ ст. // *Історичний архів. Наукові студії. Миколаїв*, 2010. Вип. 5. С. 56 – 59 .
51. Савчук, Т. Стратегії виживання православних священників у 1930-х рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 161–164.
52. Степанков В. С. Методика викладання історичних дисциплін у ВНЗ. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, комп'ютерно-інформаційна лабораторія історичного факультету, 2014. 28 с.

53. Силантьєв В. І. Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2005. 38 с.
54. Терно С.О. Історичне мислення: як його розвивати? *Історія в школах України*. 2007. №5. С.8–12.
55. Тригуб О. П. Поширення ідеї «канонічної» автокефалії в українському православ'ї. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVII. С. 170–175.
56. Тригуб О. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2009. № 1 (32).
57. Чучалін О. Держава і православна церква в Україні у 1920 – 1930-ті роки: монографія. Умань: Вид. Сочінський М. М., 2019. 179 с.
58. Чучалін О. Позбавлення виборчих прав духовенства в УСРР в 1920-1930-рр. URL: dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/2921/1/pozbavlenia_prav.Pdf
59. Шишкіна Ю. А. Антирелігійна політика на Глухівщині у 20 – 30-ті рр. ХХст.: листування НКВС із Адміністративним відділом Глухівського Округконкому. *Сіверщина в історії України*. 2019. Випуск 12. С. 312–317.
60. Щербань М. Державна кампанія по вилученню церковних цінностей в Україні в 20 рр. ХХст.: суть, принципи, наслідки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія Історичне релігієзнавство*. 2014. Вип. 10.
61. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: ХНАДУ, 2017. 324 с.
62. Никифoryк А. До проблеми становища православної церкви на Сумщині в умовах Голодомору 1932-1933 рр. *Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування: зб. тез доп. всеукр. наук.-практ. конф.*, м. Глухів, 25 листоп. 2025 р. Глухів, 2025. С. 217-219.